

Alnteri

Alnteri

ISSN 2564-6583

SOSYAL BİLİMLER Dergisi

Journal of Social Sciences

Sayı/Issue: 1 Cilt/Volume: 1 Yıl/Year: 2017

Kastamonu

Üniversitesi

ALINTERİ-Sosyal Bilimler Dergisi
ALINTERİ-Journal of Social Sciences

Sayı/Issue: 1 Cilt/Volume: 1 Yıl/Year: 2017

Adres/Address

Kastamonu Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi-İİBF Binası Uluslararası İlişkiler Bölümü Kuzeykent Kampüsü-Kastamonu/TURKEY

Tel./Phone: +90 366 280 2107

Email: alinterisosyalbilimler@gmail.com

Web: www.alinteridergisi.com

ASOBİD/AJOSS

@ALINTERİ Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD) uluslararası hakemli bir dergi olup, yılda iki sayı yayımlanır. Dergide yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

@ALINTERİ Journal of Social Science (AJOSS) is an international peer-reviewed journal, has been published twice per year. Authors are responsible for the content of their manuscripts.

ALINTERİ

Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Social Sciences

ASOBİD/AJOSS

ISSN:2564-6583

Baş Editör/Editor-in-Chief

Dr./PhD. Yahya YEŞİLYURT

Alan Editörleri/Field Editors

Eğitim/Education:	Dr./PhD. Selahattin KAYMAKÇI
Tarih/History:	Dr./PhD. İbrahim AYKUN
Coğrafya/Geography:	Dr./PhD. Alperen KAYSERİLİ
Felsefe/Philosophy:	Dr./PhD. M. Hanifi MACİT
Sosyoloji/Sociology:	Dr./PhD. R. Michael GUNDERSON
Edebiyat/Literature:	Dr./PhD. Bülent ŞİĞVA
Din Bilimleri/Teology:	Dr./PhD. Mehmet ATALAN
Dil Bilimleri/Linguistics:	Dr./PhD. Recep GÜLMEZ
İktisadi ve İdari Bilimler/Eco. and Admin.:	Dr./PhD. Yavuz DEMİREL

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Abdullah AYDIN-Prof. Dr. Duran AYDINÖZÜ-Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU-Assoc. Prof. Alperen KAYSERİLİ-Assoc. Prof. Hossein SHEIBAN-Assist. Prof. Dr. İbrahim AYKUN-Assist. Prof. Dr. Songül ALŞAN-Assist. Prof. Dr. Ryan Michael GUNDERSON-Assist. Prof. Dr. Stephen R. GOODWIN- Assist. Prof. Dr. Yasin ŞERİFOĞLU-Assist. Prof. Dr. Ahmet TOKSOY

Bilim ve Danışma Kurulu/Science and Advisory Board

Prof. Dr. Enver KONUKÇU-Prof. Dr. İlber ORTAYLI-Prof. Dr. Refik TURAN-Prof. Dr. Neşe ÖZDEN-Prof. Dr. Haldun EROĞLU-Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK-Prof. Dr. Halil BERKTAY-Prof. Dr. Doğan ÖZLEM-Prof. Dr. İhsan Süreyya SIRMA-Prof. Dr. Turgut KARABEY-Assoc. Prof. İsa BLUMI-Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ-Prof. Dr. Abdulrahim ABU HUSAYN-Prof. Dr. Jansaya JABİNA-Prof. Dr. Muhsin HALİS-Prof. Dr. Evangelia BALTA-Prof. Dr. Mustafa ERDEM-Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU -Prof. Dr. Jamil Poladkhan HASANLI-Prof. Dr. Maria Pia PEDANI-Prof. Dr. Nenad MOAČANIN-Prof. Dr. Bereket KARİBAYEV-Prof. Dr. İ. Ethem ATNUR-Prof. Dr. Mihai RETEGAN-Prof. Dr. Geza DAVID-Assoc. Prof. Venera İSTAYEVA-Assoc. Prof. Elvira Mahammadgizi LATİFOVA-Assoc. Prof. Dr. İsa BLUMI-Assoc. Prof. Glenn W. MUSCHERT- Assoc. Prof. İsmet TÜRKMEN-Assoc. Prof. Dr. Gültekin YILDIZ-Assoc. Prof. Dr. Salih TUNÇ

Sekretarya/Secretariat

Harun KOÇAK-Nur Seda TEMUR

Kapak Tasarım/Cover Design

M. Çağrı YILMAZ/ Köksal BİLİRDÖNMEZ

Hakem Kurulu/Referee Board

- Prof. Dr. Abdulrahim ABU HUSAYN (American University of Beirut-Lebanon)
Prof. Dr. Abdülkadir GÜL (Erzincan University-Turkey)
Prof. Dr. Andrey V. KOROTAYEV (State University-Russia)
Prof. Dr. Bereket KARİBAYEV (Al-Farabi Kazakh National University-Kazakhstan)
Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ (Uppsala University-Sweden)
Prof. Dr. Evangelia BALTA (National Hellenic Research Foundation-Greece)
Prof. Dr. Geza David (Eötvös Lorand University-Hungary)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara University-Turkey)
Prof. Dr. İ. Etem ATNUR (Ataturk University-Turkey)
Prof. Dr. Jamil Poladkhan HASANLI (Baku State University-Azerbaijan)
Prof. Dr. Jansaya JABİNA (University of International Relations and World Languages-Kazakhstan)
Prof. Dr. M. Serhat YILMAZ (Kastamonu University-Turkey)
Prof. Dr. Maria Pia PEDANI (Università Ca'Foscari Venezia-Italy)
Prof. Dr. Mehmet ATALAN (Kastamonu University-Turkey)
Prof. Dr. Mihai RETEGAN (Universitatea din Bucureşti-Romania)
Prof. Dr. Muhsin HALİS (Kocaeli University-Turkey)
Prof. Dr. Mustafa ERDEM (Ankara University-Turkey)
Prof. Dr. Mustafa ORAL (Giresun University-Turkey)
Prof. Dr. N. Fahri TAŞ (Erzincan University-Turkey)
Prof. Dr. Najat SAYEM KHALİL (San'a University-Yemen)
Prof. Dr. Nenad MOAČANIN (The Croatian Academy of Sciences and Arts-Croatia)
Prof. Dr. Selami KILIÇ (Ataturk University-Turkey)
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Ataturk University-Turkey)
Prof. Dr. Turgut KARABEY (Erzincan University-Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Erol TURAN (Kastamonu University-Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Gültekin YILDIZ (İstanbul University-Turkey)
Assoc. Prof. Dr. İsa BLUMI (Stockholm University-Sweden)
Assoc. Prof. Dr. M. Sait DİLEK (Ataturk University-Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA (Kafkas University-Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Salih TUNÇ (Akdeniz University-Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Ümit KILIÇ (Ataturk University-Turkey)
Assoc. Prof. Elvira Mahammadgizi LATİFOVA (Baku State University-Azerbaijan)
Assoc. Prof. Glenn W. MUSCHERT (Miami University-ABD)
Assoc. Prof. Hossein SHEIBAN (Stockholm University-Sweden)
Assoc. Prof. İsmet TÜRKMEN (Gaziosmanpaşa University-Turkey)
Assoc. Prof. Venera İSTAYEVA (University of International Relations and World Languages-Kazakhstan)
Assist. Prof. Dr. Ahmet TOKSOY (Adnan Menderes University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ (Ağrı İbrahim Çeçen University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Beishenbek TOGTOGULOV (Kastamonu University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Bülent ŞİĞVA (Erzincan University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Esat AKTAŞ (Bayburt University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Evren KÜÇÜK (Kastamonu University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Fatma ŞİMŞEK (Akdeniz University-Turkey)

Assist. Prof. Dr. Güven DİNÇ (Akdeniz University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Hasan GEYİKOĞLU (Ataturk University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Hidayet KARA (Alparslan University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. İbrahim AYKUN (Gaziosmanpaşa University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Kader POLAT (Erzincan University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. M. Yunus ÇELİK (Kastamonu University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Metin ÜNVER (İstanbul University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Mevlüt YÜKSEL (Ataturk University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Muhammet GÜÇLÜ (Akdeniz University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Murat FİDAN (Kastamonu University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Murat HANİLÇE (Gaziosmanpaşa University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Nurgül BEKAR (Kastamonu University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Osman EMİR (Karadeniz Technical University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Recep ÇELİK (Yalova University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Ryan Michael GUNDERSON (Miami University-ABD)
Assist. Prof. Dr. Savaş EĞİLMEZ (Ataturk University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Sedat BİNGÖL (Anadolu University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Songül ALŞAN (Erzincan University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Stephen R. GOODWIN (Yeditepe University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Turan AÇIK (Amasya University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Ufuk ERDEM (Ardahan University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Vedat KARADENİZ (Erzincan University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Yasemin AKTAŞ (Bayburt University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU (Ataturk University-Turkey)
Assist. Prof. Dr. Yerkinay ONGAROVA (Kastamonu University-Turkey)

Bu Sayının Hakemleri/Referees of This Issue

Prof. Dr. Jansaya JABINA (University of International Relations and World Languages-Kazakhstan)

Prof. Dr. Mehmet ÜNAL (Pamukkale Üniversitesi-Türkiye)

Prof. Dr. Yavuz DEMİREL (Kastamonu Üniversitesi-Türkiye)

Doç. Dr. Erol TURAN (Kastamonu Üniversitesi-Türkiye)

Doç. Dr. Hakan KARAGÖZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Türkiye)

Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA (Kafkas Üniversitesi-Türkiye)

Yrd. Doç. Dr. Beishenbek TOGTOGULOV (Kastamonu Üniversitesi-Türkiye)

Yrd. Doç. Dr. Evren KÜÇÜK (Kastamonu Üniversitesi-Türkiye)

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin ARTUN (Yüzüncü Yıl Üniversitesi-Türkiye)

Yrd. Doç. Dr. İbrahim AYKUN (Gaziosmanpaşa Üniversitesi-Türkiye)

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Akif HAŞILOĞLU (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi-Türkiye)

Yrd. Doç. Dr. Salih ERKEK (Uşak Üniversitesi-Türkiye)

YAYIN İLKELERİ

ALİNERİ Sosyal Bilimler Dergisi (ALİNERİ-S) yılda iki defa yayınlanır. Ana dili Türkçe olan dergiye Rusça, İngilizce, Almanca, Fransızca ve diğer dillerde makaleler de kabul edilmektedir. ALİNERİ-S; sosyal bilimlerin tüm alt disiplinlerinde bilimsel konu ve sorunları araştıran bir dergidir. Özgün nitelikli uluslararası ve ulusal araştırma makaleleri yayımlamayı amaç edinmiş uluslararası hakemli ve akademik bir dergidir.

Dergi amacına uygun gönderilecek aday makalenin başka bir dergi veya kitapta yayımlanmamış ve yayımlanmak üzere başvurulmamış olması gerekmektedir. Aday makale, A4 boyutlu kâğıda basılı 3 nüshası (Biri yazar isimli, diğer ikisi yazar ismi olmadan) ve dijital (CD-DVD) olarak veya e-posta yoluyla alinterisosyalbilimler@gmail.com adresine gönderilmesi gerekmektedir. Makale metni, derginin internet sitesindeki Yazım Kurallarında belirtilen şartlara uygun olarak yazılmalıdır. Makaleye ait görsel öğeler var ise bunlar metinden bağımsız, .jpeg veya .tiff formatında olmalı ve çözünürlüğünün 300 dpi'den az olmamalıdır. Makalede özet bulunmalı ve özetle en az 150, en fazla 200 kelime kullanılmalı. Özetle çalışmanın sonucundan ziyade bu çalışmaya neden ihtiyaç duyulduğu ve çalışmanın hedefi hakkında bilgi verilmelidir. Kaynak taraması, yöntem, bulgulara da özetle değinilebilir. En az 4, en fazla 6 anahtar kelime kullanılmalıdır. Türkçe kaleme alınan makalenin özeti Türkçe ve İngilizce olmalıdır. Türkçe haricindeki makalelerin özeti ise yazım dili ve Türkçe yazılmalıdır. Başvuru formu eksiksiz olarak doldurulmalı, ıslak imzalı bir suretinin taranarak yukarıda belirtilen e-posta adresine yahut aslının yazışma adresine posta yoluyla gönderilmesi gerekmektedir.

Makaleler, dipnotlar dâhil en az 6.000 en fazla 8.000 kelime olmalıdır. Kitap incelemeleri 1500–2000 kelime arasında olmalıdır. Vaka takdimleri veya analizler dipnotlar dâhil 3000–5000 kelime arasında olmalıdır.

Dipnotlar metinde parantez içinde verilmeli, kaynakça bölümü makalenin sonunda yer almalıdır. Metinde kullanılan kaynaklar; yazar soyadı, yayın tarihi, sayfa numarası şeklinde kısaltılmış olarak verilmeli, bir defa kullanılan yayınlar için de aynı kurala uyulması gerekmektedir. Yazar gerekli gördüğü hallerde sayfa altı numaralı dipnotta kullanabilir.

Yayımlanmak üzere gönderilen her makale, baş editör ve dergi ana editörleri tarafından incelenmekte ve alan editörlerine yönlendirilmektedir. Makale, alan editörleri tarafından önerilen 5 hakem içinden ana editörler tarafından seçilecek en az iki hakem tarafından değerlendirilmekte ve yayım konusundaki kesin sonuç baş editör tarafından verilerek yazara üç ay içinde bildirilmektedir. Aday makalenin yayınlanıp yayınlanmamasına yayım kurulu nihai karar vericidir. Makalenin yayım

sirasına alınabilmesi için her iki hakemden de olumlu görüş alınması şartına haiz olması gerekmektedir. Biri olumsuz olduğu takdirde üçüncü hakem görüşüne editör gerek gördüğünde müracaat edilebilir. Düzeltme gereken makaleler yazarlarına gerekli düzeltmeleri yapmaları için iade edilir. 1 ay içerisinde düzeltmesi yapılmayan makaleler yayım aşamasına alınmaz ve sorumluluk yazarına aittir. Yazılar, yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmezler.

Makalelerdeki fikir ve sonuçlar yazarın şahsi görüşü olup, doğrudan veya dolaylı olarak **ALINTERİ Sosyal Bilimler Dergisi** görüşü niteliği taşımaz. Yazarlar, yayıma kabul edilen yazılarının yayım/telif haklarını dergiye devretmiş sayılırlar. Dergide yayımlanan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Tamamen yahut kısmen kopyalanması yasaktır.

İÇİNDEKİLER

Songül ALŞAN

İSLAM’I ALGI SORUNU VE TÜRKİYE’DEKİ İSLAM ALGISI
(The Question of Perception of Islam and the Islamic Perception in Turkey)
(1-16)

Behset KARACA-Durmuş Volkan KARABOĞA

**XVI. YÜZYILDA DİYARBEKİR EYALETİ’NDE SINÂİ BİTKİLERİ
ÜRETİMİ**
(The Production of Industrial Plants in the Diyarbekir Province in 16th Century)
(17-33)

К.п.н., доцент КазУМОиМЯ

**АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ
ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ**
(Anayasa Hukuku Temelinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Oluşumu)
(35-42)

Venera İZTAEVA-Laura ABZHAPAROVA

**THE PURPOSE AND METHODS OF PUBLIC DIPLOMACY
(IN THE EXAMPLE OF KAZAKH-TURKISH RELATIONS)**
(Kamu Diplomasinin Amacı ve Yöntemleri: Kazak-Türk İlişkileri Örneğinde)
(43-51)

Elif SÖNMEZ-Zekeriya YERLİKAYA

**ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN ÇEVRE BİLGİ VE TUTUMLARININ
FARKLI OKUL TÜRLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ**
(A Study of Environmental Knowledge and Attitudes of Secondary Students in Terms of
Different Kinds of Schools)
(53-59)

İSLAM'I ALGI SORUNU VE TÜRKİYE'DEKİ İSLAM ALGISI

Songül ALŞAN*

ÖZ

Türkiye'de ve Dünyada Tarihi olayların, birçok tetikleyicisi, aktörü ve sonuçları vardır. Bu seyir içerisinde kelimeler ve kabuller devamlı değişmekte olup bu kelime ve kabuller anlam kazanma ve anlam kayması süreçlerine girmektedirler. Bu süreçler içerisinde her olay, olgu, kabul ve inanış temeli, algılanış biçimi ile birçok cephede görünümü arz ederek insanlığın karşısına çıkabilmektedir. Bu görünümlerin her olay değerlendirmesinde sağlıklı olarak ele alınabilmesi için belirli pedagojik ve metodolojik yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemler ve açık algı anlayışı ile hareket edildiğinde olayların gerçek mahiyeti ve safiyeti ayıklanabilmektedir. Konu din, tarih, gelenek ve toplum olduğunda ise bu objektiviteyi koruma argümanları bir kat daha hassaslaşmaktadır. Bu çalışmada, bu hassas değerlerin en iyi şekilde anlaşılması ve anlatılması amacıyla geliştirilecek yeni bir algı ve anlayış için bir değerlendirme aşaması ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Propaganda, Din, Gelenek, Demokrasi, Türkiye Cumhuriyeti.

THE QUESTION OF PERCEPTION OF ISLAM AND THE ISLAMIC PERCEPTION IN TURKEY

ABSTRACT

In Turkey and the world there are many triggering factors, actors and results of historical courses. Within these courses, words and assumptions continuously change and these words and assumptions gain meaning and are subject to semantic shift as well. Within these processes, each event can be faced by humanity by demonstrating a front view with their facts, assumption, belief base and perception type. In order to handle these views healthily in each event evaluation, certain pedagogic and methodologic methods were developed. When action is taken by these methods and open perception understanding, real nature and purity of events can be clarified. When the subject is religion, history, tradition and community, arguments for preserving this objectivity becomes more and more sensitive. With the aim of understanding and explaining these sensitive values properly, an evaluation stage for new perception and understanding to be developed was handled.

Keywords: Propaganda, Religion, Tradition, Democracy, Republic of Turkey.

---

* Öğretim Üyesi, Erzincan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, songulalsan@gmail.com.tr

İSLAM NEDİR NE DEĞİLDİR?

İslam, “Silm” ve “Selam” köklerinden türeyen hali ile Kuran-ı Kerim’de 100 den fazla ayette, İslam kelimesi se isim ve fiil halinde 10’ dan fazla ayette geçmektedir. Barış, rahatlık, sonu iyi ve hayırlı çıkma, fani ve gelip geçici olmama, zevalsizlik anlamları ile Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Allah tarafından tebliğine memur olduğu din ve kutsal kitabı da Kuran-ı Kerim olarak tanımlanmaktadır (Öztürk, 1997, s.251-252). İlk emrinin “ikra-oku(Kur’an-ı Kerim, Alak Suresi, 1. Ayet)” olan bu dinde esas yapının; araştırma, akletme, çaba gösterme, adalet, eşitlik¹ üzerine kurulduğu görülmektedir. Bölgesel olarak Ortadoğu menşei olan İslam, fikir ve inanç olarak bütün insanlığa hitap eden bir içeriğe sahiptir. İslam 600’lü yıllarda insani-bölgesel sorunlara cevap verebildiği gibi uhrevi-işsel-ruhani-evrensel alanlara da hitap ederek “Cahiliye Devri” olarak adlandırılan dönemi sona erdirmiştir. Dönemin ve bölgeni şartları göz önüne alındığında, İslam getirdiği yeni kurullarla bir devrim niteliği taşımaktadır denilebilir. Kurullar ve devam eden düzen üzerindeki bu devrim niteliği kendinden önceki dinler için de geçerli olmuştur. Araştırmacı, devrimci bu dinin bir başka özelliği ise “akletme-beyyine/delil² ve “fikretme-zikretme-tefekkür-düşünme³” dir. Bu özellik İslam’ın doğuşundan itibaren kademeli olarak işletilmiş ve içselleştirilmiştir. Bir şeyin aslını, esasını anlama, feraset ve doğruya giden yolu öncülleyip va’zetme bu prensibin işlevsel halidir. Özellikle üzerinde durulan temel prensip “akıl”dır. İslam akıl üzere kurulu ve İslam akıl sahiplerine hitap ederek sadece akıl sahiplerini mesul tutmaktadır. “Akı olmayanın dini de yoktur” kabulü ve bu esaslar çerçevesinde İslam, akı olanı muhatap alırken akı işletmeyi öğütleyip teşvik etmektedir.

Dolayısı ile İslam ana karakteri ile adı “barış”, ilk emri “oku” olan kutsal kitabı Kuran-ı Kerim de akletme-fikretme-düşünme üzerine kurulu evrensel bir dindir denilebilir. Bu yapı içselleştirilip icra edildiğinde İslam toplumlari, hem coğrafi hem ilmi gelişmeler gerçekleştirirken, bu temel prensiplerden kopmalar yaşandığında ya da bölgeselleştirilip gelenek kalıplarına sokulmaya çalışıldığında ise gerileme dönemleri yaşamışlardır.

Burada ana aktör İslam olsa da iki örneğin anladığı ve icra ettiği İslam aynı değildir. Dolayısı ile İslam ile İslam adına uygulamalar üreten toplumlar bu alanda ikilem yaşamışlardır. Bu ikilemler doğu toplumlarına bakıldığında İslam adına ataerkilliğe ve şekilciliğe evrilmiştir denilebilir. Bu toplumlar İslam’ı, kendi çıkarlarına ve geleneklerine uydururken İslam’ın işlevsel, akılcı, eşitlikçi yapısı ortadan kaldırılmış ve kişi-hanedan-toplum eğilimlerine göre icra edilen bir sistem getirilmiştir. İslam’a bir anane-gelenek muamelesi yapan bu cahil ayrılıkçı yaklaşımlar ise İslam adına İslam’a en büyük zararı vermiştir. İslam ile birebir zıt olan “kavmiyetçilik”, “hizipçilik”, “küçük görme”, “çıkarı

¹ Bu hitaplar İslam Dininin kutsal kitabı Kuran-ı Kerim’de birçok Surede yer almaktadır.

² Akletme-beyyine/delil ile ilgili olarak çeşitli alanlar ve konular; Kuran-ı Kerim, A’raf Suresi 169. ayet, Yasin 68, Furkan 44, Şuara 5, Kasas 60, Yunus 16, 42, 100, Hüd 28, 51, 63, 88, Yûsuf 109 gibi birçok ayette geçmektedir.

³ Fikretme-zikretme-tefekkür-düşünme ile ilgili olarak çeşitli alanlar ve konular; Kuran-ı Kerim, Müdessir Suresi, 18. Ayet, Abese 12, A’raf 26-69-74-86-184, Enam 65 gibi birçok ayette geçmektedir. Ancak şu da gözden kaçırılmaması gereken bir gerçekliktir ki; İslam ve İslam akidesi sadece akıl ile kuşatılabilecek bir alan olarak düşünülmemelidir. “Akıl” mefhumu asgari bir limittir.

İslam'ı Algı Sorunu ve Türkiye'deki İslam Algısı

için haramı helal kılma⁴”, “İslam’ı bir tek kendisi anlamış muamelesi ile mezhepçilik” , “sorgulanamazlık”, “aklı tatil etme ve kayıtsız teslimiyet” gibi oluşumlar, yakın dönem Türkiye tarihinin ve toplum mühendislik çalışmaları ile de artık bütün dünyanın önemli bir meselesi haline gelmiştir. Dolayısı ile İslam devamlı gelişmeyi öğütlerken İslam adına yapılan yanlış uygulamalar da İslam algısının sabote edilmesine sebep olmuştur. Özellikle Hz. Muhammet’ten sonra Arap gelenekçiliği ve ataerkilliği ekseninde törpülenen İslam, erkek egemen, sorgulanamaz, öteki mefhumu olan bir sabotaja maruz kalmıştır. Daha sonra gelen mezhepçilik faaliyetleri ile de gittikçe derinleşen ayrımlar denizinde İslam “her toplumun farklı anladığı şey” olmaya kadar uzanmış ve bu toplular da birbirlerini anlamaktan gün geçtikçe uzaklaşmıştır. Dönemsel olarak kapalı toplumların bu yöresel uygulamaları derinleştikçe, kabullerdeki farklılıkların çıkış noktalarının unutulmasına ve “frenkeştayn” bir İslam anlayışına kadar uzanmıştır. Bu kabullerde evet İslami öğeler var; mesela, Kur’an var, Hz. Muhammed var namaz ve oruç gibi ibadetler var ancak bu kabullerin üzerine İslam’a birebir zıt anlayışlar ihdas edilerek yöresel anlayışlar İslam gerçeğinin önüne geçmeye başlamıştır. Mesela; T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı’na göre yani resmi kanadın din ve mezhep-mezhep imamları ile ilgili olarak şöyle çıkarımları vardır, hak mezhep olarak adlandırılan bu mezhepler 4 tane olarak verilmektedir⁵. Şu bir gerçektir ki hiçbir mezhep imamı Hz. Peygamber döneminde

⁴ Yakın dönem Türkiye Cumhuriyeti tarihinde FETÖ faaliyetleri bu algıya önemli bir örnektir. İslam adı kullanılarak çıkar ve ülke dizaynları yapılmakta ve bu oluşumlarda halkların manevi duyguları ustaca kullanılmaktadır.

⁵ Maliki Mezhebi; Fıkıh mezheplerinden biri olan Maliki Mezhebi, ismini kurucusu sayılan İmam Malik ibn Enes’ten almaktadır. Medine’de doğan Mâlik, Medine halkının âlimi ve imamıdır. İmam Malik, Medine’de kadî ve dinî liderdi. Bu mezhebe mensup fakihlere ve bu mezhebin görüşüyle amel edenlere Maliki denir. Maliki mezhebi, Hicaz’da, Afrika’da ve Endülüs’te yayılmıştır. Yukarı Mısır’da ve Sudan’da bu mezhep mensupları bulunmaktadır. İmam Malik, ehl-i hadisten olarak şöhret bulmasına rağmen, kıyas ve re’yi de kullanmıştır. "Dinin 9/10'u istihsandır" sözü ona aittir. İmam Mâlik’in kullandığı deliller, Kitap, sünnet, icma', kıyas, Medinelilerin ameli, sahabe kavli, mesâlih-i mürsele, istihsan, sedd-i zerâi, muraât-ı hilaf, istishab, öncekilerin şeriatî şeklinde sıralanabilir.

(https://kurul.diyanet.gov.tr/SoruSor/DiniKavramlarSozlugu.aspx#.U7FRpJR_sYI);

Hanefi Mezhebi; Ehl-i Sünnet fıkıh mezheplerinin tarih itibarıyla birincisi olan Hanefi mezhebi, ismini kurucusu sayılan büyük fakih İmam-ı Azam Ebû Hanife’den almıştır. Mezhep imamı Ebû Hanife’nin asıl ismi Numan b. Sabit olup, "İmam-ı Azam" (büyük imam) lakabıyla anılır. Bu mezhebe mensup fakihlere ve bu mezhebin görüşüyle amel edenlere Hanefi denir. Günümüzde Türkiye, Türkistan, Afganistan ve Balkanlar’da bu mezhep çok yaygındır. Hindistan ve Pakistan’da ise, Hanefi mezhebinin tek mezhep olduğu söylenebilir. Ebû Hanife, hocaları tarafından kendisine intikal ettirilen önceki nesillere ait fikhî görüşleri, rivâyetleri ve ilmî mirası, içinde bulunduğu devrin şartlarını ve insanların ihtiyaçlarını dikkate alarak, dinin genel ilke ve amaçları açısından yeniden değerlendirmeye ve sınırlı naslarla sınırsız olaylar, naklin hükmü ile aklın yorumu, hadis ile rey arasında makul bir denge kurmaya çalışmıştır. Bunun için de, Kur’an’ın genel ilkelerini, örf ve âdeti, kamu yararını daima göz önünde bulundurmuş ve istihsan metodunu sıklıkla kullanmıştır. İmam-ı Azam’ın talebeleri ve özellikle içtihat derecesine yükselen Ebû Yusuf ve Muhammed, onun tedrisatını devam ettirmişler ve ondan öğrendikleri usule uyarak kaynaklardan hüküm çıkarmayı sürdürmüşlerdir. Hanefi fıkının delilleri, Kitap, Sünnet, sahabe fetvaları, icma, kıyas, istihsan, örf ve âdet şeklinde sıralanabilir.

(https://kurul.diyanet.gov.tr/SoruSor/DiniKavramlarSozlugu.aspx#.U7FRpJR_sYI);

Hanbeli Mezhebi; Dört büyük fıkıh mezhebinden birisi olan Hanbeli mezhebi, büyük hadisçi ve fakih Ahmed b. Hanbeli’nin görüşleri etrafında oluşmuştur. Mezhep imamının yaşadığı dönem ve mezhepleşme süreci bakımından Hanefi, Maliki ve Şafii mezhebinden sonra ortaya çıkmış dördüncü büyük ehl-i sünnet mezhebidir. Bu mezhebe mensup olan fakihlere ve bu mezhebin görüşüyle amel eden kişilere Hanbeli denir. Hanbeli mezhebi halen, başta Hicaz bölgesi olmak üzere Irak, Suriye, Filistin ve Mısır’da yaygındır. Hanbeli mezhebinin hüküm çıkarmada kullandığı kaynak ve deliller konusunda diğer fıkıh mezhepleri ile aralarında önemli bir ayrılık bulunmamaktadır. Şer’î hükümlerin kendisinden çıkarıldığı kaynaklar içinde

yaşamamıştır⁶. Buldukları bölgede, âlim, İslami ilimleri araştıran kişilerdir. Ancak en özet tabir ile mezhep, farz değildir ve mezhep imamlığa da; mezhep imamlarının “dinden anladıkları” veçheleri ile dini yorumlamaları, sosyal hayata çözüm önerileri sunmalarındır⁷. Yani mezhep imamları ve mezhepler sorgulanamaz, hatasız, kutsal kaynaklı dini argümanlar değildir. Bu yönü ile mezhepler de tarihin doğal edilgenlik etkilerini üzerinde hissetmiştir. Kaçınılmaz olan bu edilgenlikle birlikte, tarihi şerit üzerinde adeta kulaktan kulağa oyunu gibi mezhepler ve uygulamaları da menşeyinden ve zamanından bağımsız bir versiyonu ile 2000’li yıllarda kendisini göstermektedir. Ortaya çıkan bu versiyonlarda mezhepler; ortaya çıktıkları zamanlardaki gibi, zamanının sorunlarına cevap veren ve ari yapısı etkilenmiş, ortaya çıkan sapmalardan kendisini koruyamamıştır. Mezhepler din algısında önemli bir etkiye sahip olduğu için, dini anlamaya çalışırken, mezheplerdeki bu sapmalardan dini ayrı tutmak, din-mezhep farklılığını/aynı şey olmadığını ortaya koyma zorunluluğu doğmuştur. Çünkü mezhep insani, Din (İslam örneğinde) ilahi kaynaklıdır.

Din, toplumlar için kaçınılmaz bir taşıyıcı kolondur. Her insan hayatının bir döneminde, kendisi kabul etmese/mensubu olmasa dahi dinin/gelenekdinin etkilerini hayatında hissedebilmektedir.

---

ilk sırayı âyet ve hadisler oluşturmaktadır. Bundan sonra hüküm çıkarmada, sahabe fetvaları, zayıf hadisler, maslahat ve kıyas kullanılmaktadır.

(https://kurul.diyaret.gov.tr/SoruSor/DiniKavramlarSozlugu.aspx#.U7FRpJR_sYI)

Şafii Mezhebi; Dört büyük fıkıh mezhebinden biri olan Şafii Mezhebi, büyük fakih Ebû Abdullah Muhammed ibn İdris eş-Şâfiî'nin görüşleri etrafında oluşmuştur. Mezhep imamının yaşadığı dönem ve mezhepleşme süreci bakımından Hanefî ve Malikî mezhebinden sonra ortaya çıkmış üçüncü büyük Ehl-i Sünnet mezhebidir. Bu mezhebe mensup olan fakihlere ve bu mezhebin görüşüyle amel eden kişilere Şâfiî denir. Şâfiî mezhebi halen, Mısır, Güney Arabistan, Doğu Afrika, Doğu Anadolu'da yaygındır. Kısmen Hindistan ve Endonezya'da bulunmaktadır. Şâfiî mezhebinin hüküm çıkarmada kullandığı kaynak ve deliller kitap, sünnet, kıyas ve icmadır. Sünnetin her çeşidini delil olarak kabul eder. Mürsel hadisleri ise bazı şartlarla delil olarak alır. Şâfiîler, istihsan ve mesâlih-i mürseleyi delil olarak almazlar. Sahabe kavlini de delil olarak kabul etmezler.

(https://kurul.diyaret.gov.tr/SoruSor/DiniKavramlarSozlugu.aspx#.U7FRpJR_sYI)

⁶ İmam-ı Ebu Hanife, Nu'mân b. Sâbit doğum: H.80 / M699; İmam-ı Malik; Tam adı. Ebi Abdullah Mâlik b.Enes b.Ebi Amir b.Amr b.al-Hâris b.Gaymân b.Husey1 b.Anır b.al-Hâris al-Asbahadır. H.93 / M712 yılında doğmuştur. İmam-ı Şafî; Tam adı Muhammed b.Idris b.al-Abbas b.Osmân b. Ubeyd b.Abd Yezid b.Hâşim b.al-Muttalib b.Abd Menâftır. H.148 /M. 767 yılında doğmuştur. İmam-ı Hanbel; Elyû Ali Ahmed b.Hanbel aş -Şeybâni H.164 / M.781 yılında doğmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY-Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU, İslam Mezhepleri Tarihi, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi yayınları No:167, Ankara, 1985.

⁷ Örneğin Hanefî Mezhebinin kurucusu Ebu Hanife; muhitinde karşılaşılan meseleler ve bizzat kendisine yöneltilen sorularla ilgili olarak hayatı boyunca birçok içtihatla bulunmakla birlikte bunları yazmadığı gibi içtihat metodunu açıkladığı her hangi bir kitap da kaleme almamıştır. Ona nispet edilen eserler genellikle akaitle ilgili olup doğrudan fıkhi konulara hasredilmemiştir. Ebu Hanife, fıkhi meseleleri içtihat ehli talebelerinden oluşan ders halkasında onlarla birlikte ele alıp tartıştıktan sonra ortaya çıkan çözümleri yazdırıyordu. Abu şekilde bir taraftan Hanefî Mezhebinin çeşitli konularla ilgili görüşleri toplanırken bir taraftan da ortaya çıkan içtihatların belli kitap ve bab başlıkları altında bir araya getirilerek tasnifi sağlanıyor, bu ise daha sonra kaleme alınacak olan sistematik fıkıh kitapları için bir temel oluşturuyordu. Ebu Hanife'den sonra bu ders halkalarını devam ettiren Ebu Yusuf, Muhammet b. Hasan eş-Şeybani ve Zülfer b. Hüzeyl gibi önde gelen talebelerin, hocalarının görüşleri ile birlikte kendi görüşlerini de imla ve telif yoluyla talebelerine aktardıkları bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Diyanet İslam Ansiklopedisi, “Hanefî Mezhebi” maddesi, İstanbul, 1999, s.21.

İslam'ı Algı Sorunu ve Türkiye'deki İslam Algısı

Bu kuşatılmışlık içerisinde ise, makul, mantıklı, objektif bir bakış açısına sahip olan bütün dinlerin biricik muhatabı olan insan; içgüdüsel olarak neye niçin inandığını, neyi niçin yaptığını temellendirmek zorundadır.

Sonuç olarak İslam hiçbir kişinin, zümrenin, tarikatın, mezhebin vesayetini kabul etmez. İslam ötekileştirici değildir, İslam etiketleyici değildir, İslam intikam aracı değildir, İslam günü birlik çıkarların argümanı değildir, İslam siyasi çıkarların aracı değildir, İslam halk kitlelerini istediği yönde kullanan kabullerin referansı değildir. Gerçek İslam bu kabullerin üzerinde ve insani olan uygulamaların yanındadır.

DÜNYADA İSLAM ALGISI VE PROPAGANDA

Kitabi dinlere bakıldığında; İslam, taraftarları açısından, son din ve dolayısı ile Hz. Muhammed de son peygamber olarak kabul edilmektedir. Musevilik ve İsevilik açısından ise birçok farklı yaklaşım vardır (Bu başlı başına bir araştırma konusu olduğu için ayrıca bu yaklaşımların temellerine inilmeyerek Musevilik ve İsevilik açısından, 21. Yüzyıl İslam algısı üzerinden hareket edilecektir). Bu farklı yaklaşımların yanı sıra Musevilik (Yahudi) ve İsevilik (Hristiyan) “İslam karşıtlığı” üzerinde hemfikir bir duruma gelmiştir. Zaten temel mantıktan hareket edilirse bu karşıtlık gayet doğaldır. Zira” İslam karşıtlığı” olmaz ise İslam yandaşlığı olacak bu da kendi mensup olduğu dinlerin varoluş nedenini ortadan kaldıracaktır. Dolayısı ile “İslam karşıtlığı” terimi burada mantıklı bir düzlemde olup şiddet anlamında kullanılmamıştır. Bu karşıtlık çerçevesinde, Musevi ve Hristiyan algı İslam'ı tam anlamı ile anlamaktan ziyade genelde mesafeli ve önyargılı olmuştur denilebilir. 20. Yüzyılda ise bu mesafe ve önyargılı yaklaşımın ana arterini “Propaganda” faaliyetleri oluşturmaktadır.

Propaganda, bir öğreti, düşünce veya inancı başkalarına tanıtmaya, benimsetmeye veya yayma amacıyla söz, yazı gibi yollarla gerçekleştirilen çalışmadır. Bu çalışmayı üstlenen kişiye, propagandacı denilir (TDK Sözlük,1198, s.1827). Bu propagandist yaklaşımlar özellikle; dini, siyasi, ekonomik alanlarda öne çıkmaktadırlar. Propagandist cereyanların; 20. ve 21.yüzyılın güç odaklarını belirleyen, gizli ve çok önemli silahlardan biri olması bu alana devlet desteğinin yatırım yapmasına zemin hazırlamıştır. Bu hassas alanın çalışanları da, devlet destekli memuriyet sınırları olan bir yapılanma olabildiği gibi⁸ çok gizli bir yapılanma şeklinde de muhafaza edilebilmiştir (Şakir, 1944, s.47-49). Tarihi süreç içerisinde 19. yüzyıldan itibaren İngilizlerin ön plana çıktığı emperyalizme hizmet eden propagandist çalışmalar meyvelerini aynı yüzyılda vermeye başlamıştır. Sömürü, ticari imtiyaz ve dini yayılmacılık olarak ele alınan bu ilk propagandist yaklaşımların ardından sistemleşme hızlanarak gerçekleştirilmiştir. Propagandist çalışmalarda bulunan kişilerin özel olarak yetiştirilmeleri, propaganda alanlarına uygun olarak; din, coğrafya, sosyal, dil bilimlerine vakıf olmaları önemsenmiştir (Alşan, 2015, s.78).

Yenidünya düzeninin ateşsiz silahı propaganda özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın ardından çok verimli bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. İşlevselliği, yararlılığı, maliyetleri ve hedefe ulaşılmasındaki başarısı ele alındığında propaganda yenedünya

⁸ Bu alanlar resmi kurumsal yapılar olabildiği gibi özel kurumlar adı altında bilinçli toplum mühendisliği ve propaganda faaliyetleri yapan merkezler de olabilir. Bu merkezlerin çalışma alanlarına; finansal kuruluşlar, enstitüler, reklamcılık, gazeteler, dergiler, eğlence mekânları, ticari kuruluşlar, televizyon kanalları, ünlü simalar, sporcu, doğacı, dağcı adı altınca sosyal ve çevreci sportif dernekler de olabilir. Her alana yayılan sektörlerin kusursuz işbirliği ile bu renkli ve kapsamlı dağılımda; toplumların her alandaki nabzını tutmak ve toplumları yönlendirmek amaçlanır.

düzeninin göz ardı edilemeyecek bir argümanı haline gelmiştir. Düşünmeyen, yönlendirilen, kalıplı, öngörülebilir ve ürkek kitlelerin yaratılması ve yönlendirilmesi esasına dayanan bu faaliyet alanı özellikle etkin devletlerin toplum ve fikir dizayn etme aracı olmuştur. Uzman kişilerce(ajan-yerel gönüllü) tanımlanan toplumlar öncelikle analiz edilerek; duygusal ve bilişsel haritaları çıkartılmaktadır. Bu veriler ışığında kurgulanan senaryoda en önemli adım olarak “**aslında kurgulanan ve kurgucu devletlerin işine yarayacak olan eylem**” sanki o toplumun ihtiyacı-gereksinimi-kurtarıcısı gibi lanse edilerek toplumun kendi arzusuymuş gibi bir algı yaratmak aşaması başlatılır. Bu aşama gerçekleştirildikten sonra toplum mühendisliği ile diğer argümanlar ile(Gazete, dergi, tv, sosyal medya hesapları, ünlü simalar) bu yapay istek desteklenir. Daha sonra bu sürece asil, duygusal, motive edici bir isim verilir(Aslanlar Direnişi-Arap Baharı-Gül Devrimi- Demokrasi Direnişi- Dinler Arası Diyalog v.s.). Yapay olarak hâkim devletlerin siyasal-ekonomik-sosyal hedeflerine hizmet edecek olan senaryo artık halk tarafından benimsenmeye ve sahip çıkılmaya hazırdır. Gerisi bu yapay senaryonun dizayn edilecek toplum üyelerinin vereceği bedellere gelir. Bu düzenlemelerin bedellerini daima edilgen toplum öder(Savaş-kaos-şiddet-ölüm-ekonomik buhran-hastalıklar-sakatlıklar-toplumsal ayrışma). Bütün bunlar gerçekleştikten sonra işlerin daha da karmaşık hale gelmesinin ardından dizayncı güç devreye girerek lütfedermişçesine hedef kitleyi kendi kuralları sahasına çeker ve kendi çıkarları doğrultusunda dizayn eder. Din alanı da dizayncı yapının baskısından kurtulamamıştır. Özellikle batı menşei taşıyan bu dizayncı yapı doğu toplumlarının dini ve ekonomik kaderini belirleyen ana aktör olmuştur.

“Özgürleştirilmiş Köleler” kavramı ile sistemleştirilen bu yapının artık aksiyon aşamaları Türkiye’de ve dünyada kabul edilen bir gerçektir. Bu aşamalar şu şekilde özetlenmektedir⁹:

- 1-Demokrasiyi azalt.
- 2-İdeolojiyi şekillendir.
- 3-Ekonomiyi yeniden tasarla.
- 4-Yükü başkasına taşıt.
- 5-Dayanışmayı engelle.
- 6-Yöneticileri yönet.
- 7-Toplum mühendisleri seçimlerini yap.
- 8-İnsan takımını hizada tut.
- 9-İnsanların razı olmalarını sağla.
- 10.Halkı marjinalleştir.

Eleştiriye tahammülü olmayan, zengin kesimlerin ideologları tarafından şekillendirilen, spekülatif kozları ile yönetimleri arkasına alan bu yapılar güç ve zenginlik dengesini bütün dünyada değiştirebildikleri gibi toplumları kendi çıkarlarına göre yeniden şekillendirme konusunda da yetkin ve etkindirler. Bu alternatifsiz yapı ile hem Avrupa

⁹ Bu alıntılar Noam Chomsky’nin tespitlerinden derlenmiştir. Artık bütün dünyanın malumu olan bu tür bilgilere ayrıca dipnot verilmeyecektir.

İslam'ı Algı Sorunu ve Türkiye'deki İslam Algısı

hem Amerika'nın aydın tabakası çok cılız kalmaktadır. Bütün bu ekonomik ve siyasi hegemonya altında ve demokrasi ve insan hakları çıkmazında ise İslam'ın yeri oldukça hassastır.

Özellikle İslam ve yaratılan İslam algısı sabote edilerek literatüre “İslami terör ve terörizm” gibi kavramlar ortaya atılmıştır. Bu kavramlar birçok kaynaktan aynı kararlılıkla dillendirilmiştir. Bu algı operasyonları ile İslam ve İslam'a inananlar öteki toplumun üyesi olarak kabul edilmişlerdir. İslam, sakal, bomba, şiddet, çarşaf daima bir arada sunulmaktadır(Filmlerde, haberlerde, şarkılarda, tiyatrolarda, lider konuşmalarında, ünlü kişilerin röportaj veya şakalarında v.s.) İslam politize edilmiştir.

Batı toplumlarında işe yarayan bu politize edilmiş-deformik İslam her fırsatta gündeme getirilmiş ve öylece takdim edilmiştir. İslam şiddet düşüncesinin merkezi, Müslümanlar da her an birbirlerini öldüren, cahil, hırsız, kirli, eğitimsiz ve anlayışsız olarak takdim edilmiştir. Dahası bu algıda, her an ölüme alışkın olan Müslümanlar, yollarda, savaşlarda ölümler ölümler bu yaşananlar normal sayılmıştır.

Burada özellikle ele alınması gereken bir başka konu ise bu durumun İslam toplumları tarafından teşhis edilememesi ve üstüne üstlük bu kabulle, kaotik çarpışmalardan medet ummasıdır. Uyuřturulan, beyninde pranga taşıyan, akli tatil edip İslam'dan uzaklaşan bu Müslüman güruhu bir çıkmazdadır. Üretmekten aciz, edilgen, maddi manevi yönlendirmeye açık bu toplumlar her an müdahaleye razı durumdadır. Küçük ve çıkarıcı beklentilerin toplumsal kıyametlerini hazırladıklarından habersiz bu yapılar Ortadoğu'nun kaçınılmaz kaderi olarak 100 yıldır geriye ket vurmaktadır. Bu anlamda, yenilikçi ve gelişime açık Batı tarzı bu yaklaşımı temelsiz bir şekilde yermek doğru değildir. Burada Batı bakış açısındaki pragmatist anlayış devrededir, “kendini yönetemeyen, maddi-manevi dinamiklerine sahip çıkamayan kitleler” yönetilmeye muhtaçtır anlayışı vardır. Her toplumun kendini koruma ve yüceltme içgüdüğü ile hareket ettiği kabul edilirse bu yaklaşımdaki ülkelerin “Devlet çıkarlarını koruma” esasına dayandığını açıkça görebilir.

TÜRKİYE'DE İSLAM ALGISI VE GELENEKÇİLİK: OSMANLI DEVLETİ'NİN ARDINDAN TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN DİN ALGISI¹⁰

Etimolojik açıdan her kelimenin ne anlama geldiğini bilmek, daha sonradan ortaya çıkabilecek anlam kaymalarının önüne geçmek için çok önemlidir. Türkiye'de ve dünyada tarihi ve dini argümanlar değerlendirirken bu tespitin yapılması objektiflik açısından zaruridir. Zira aynı kelimelerden temelsiz olarak farklı anlamlar çıkarmak, aynı fikri paylaşıp aynı dili konuşamamayı doğurabilmektedir. Bu durum Türkiye'nin çok ciddi bir problemidir. Bu açıdan iki kelimenin tanımı yapılacaktır.

Din; Din âlimleri. Din kelimesinin Arapça “deyn” kökünden mastar veya isim olduğunu kabul ederler(DİA, 1994, c.9, s.312).”Deyn” ise; borç, bir müddet-i muayyene hitamında ödenmek üzere faizle veya faizsiz alınmış akçe olarak anlamlandırılmaktadır(Sami, 2012, s.505).

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. . Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara,2004., Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul,2002, Feroz Ahmad, Modern Türkiye'nin Oluşumu, Ankara,2002, Songül Alşan, “Atatürk'ün Tasavvuf Bilincini Oluşturan Balkan Tasavvuf Anlayışı Ve Melamiler” VII. Uluslar arası Atatürk Kongresi, Makedonya, 17-22 Ekim, 2011.

Allah'a inanma ve bağlanma; her güney ayınının 24. günü; kalemi muhafazaya memur edilen melek(Devellioğlu,2006, s.118); Tanrıya, doğa üstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum; bu nitelikteki inançları, kurallar, kurumlar, töreler ve semboller biçiminde toplayan, sağlayan düzen; inanılıp çok bağlanılan düşünce, inanç veya ülkü; Fransızcaya Yunan kültüründen aktarılan hali ile, Güneş sisteminde bir gramlık bir kütlemin hızını saniyede bir santimetre artıran güç birimi; bir şeyin en yüksek ve sivri noktası; ilmek(TDK Sözlük, 1998, s.592); Allah'a ibadet ve maneviyatta itikat hususunda her milletin tuttuğu yol(Sami, 2012, s.505).

Kuran-ı Kerimde ise İslam dışındaki inanç sistemlerinde ve müşriklerin inandıklarına da din adı verilmiştir¹¹.

Genellikle dinin ilahi kaynaklı olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında gerçek din, beşer kaynaklı olamaz düşüncesi hâkimdir. İslami literatürde yapılan tanımlarda da dinin akıl ve irade ile ilişkisi vurgulanmış, bu yönü ile dinin bir bilgi ve tercih konusu olduğu ortaya konulmuştur. Bu tanımlamalardan hareketle dinin, insanları özü itibarı ile hayır olana yönelten bir kanun şeklinde tanımlanması dinin aynı zamanda bir aksiyon alanı olduğunu göstermektedir(DİA, 1994,c.9, s.315).

Gelenek; Bir toplumda, bir toplulukta eskiden kalmış olmaları dolayısı ile saygın tutulup kuşaktan kuşağa iletilen, yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, bilgi, töre ve davranışlar, an'ane (TDK Sözlük, 1998, s.831). Örf ile eş anlamlı tutulan bu kelime, örf maddelerinde ise şöyle ifade edilmektedir; âdet, hüküm, gelenek; sarıklıların giydikleri bir çeşit kavuk; vergi; denizin dalgası (Devellioğlu,2006, s.850); Şer' en ve kanun ile mahdud ve muayyen olmayıp, adet-i belde veya icab-ı vakt ve hal iktizasından olan hüküm ve icraat; harp zamanında ve fevkalade ahvalde kavanin-i adiyeye tatil ve kuvveyi umumiyye muvakkaten idare-i askeriyeye tevdi olunarak icra edilen hüküm, irade-i örfiye (Sami, 2012, s.724).

Gelenek-din; Çalışmada eleştirilecek olan; din adı altında dini bir temele dayanmayan, toplumsal ihtiyaçların gelenekselleştirdiği, sorgulanmayan, tarihi seyir içerisinde çarpık bir şekilde nesilden nesile aktarılan din algısına verilen addır¹².

Milli Mücadele sırasında ve sonrasında Atatürk'ün dini-tasavvufi uygulamaları, eleştirilere muhatap olan temel konulardan biri olmuştur. Ancak gelenekler ile örülen bu yaklaşım içerisinde yeni Türkiye'nin temelleri atılamazdı. Bu amaçla ele alına uygulamalar dikkatlice ve tarafsız olarak incelendiğinde şu gerçekler inkâr edilemez; Atatürk, çoğulcu, demokratik, sömürden uzak yaklaşımlar benimseyerek, Osmanlı Devleti döneminde gittikçe taassubiyet, asabiyet ve isyan öğelerini barındıran dini kullanan çıkar odaklarına prim vermemiştir. Zamanın, mekânın, siyasi şartların, halk eğilimlerinin ve hassasiyetleri iyi tahlil edildiğinde bu cesur kararlar daha net anlaşılmaktadır.

¹¹ Kafirun Suresi, 6. Ayet." Sizin dininiz size, benim dinim de banadır".
<http://kuran.diyinet.gov.tr/Kuran.aspx#109:1>

¹² Bu tanımlamalar daha önce şu bilimsel faaliyette sözlü olarak sunulmuştur. Songül Alşan, "Tarihi ve Dini Algıda; Bir Kültür Değeri Olan Gelenek İle Bir Kültür Erozyonu Olan Gelenek", Uluslararası Felsefe Kongresi. Gelenek, Demokrasi, Felsefe, BURSA, TÜRKİYE, 23-25 Ekim 2014.

İslam'ı Algı Sorunu ve Türkiye'deki İslam Algısı

Atatürk Balkanlar'da harmanlanmış kapsayıcı-rasyonel dini kabulünü, Cumhuriyet Türkiye'sini inşa ederken de sergilemiştir. Şekilci-sömürü dini kişi-merkez anlayışı yerine, akılcı-eğitilmiş-samimi ve bilinçli Müslümanlık anlayışını benimsemiştir. Tutarlı, devletin ve milletin çıkarları gözetilerek alınan kararlarda, 1923 yılında, komşu devletler ve dini bağların bulunduğu devletler ile ilgili akılcı bir siyaset izlenerek propaganda ve çıkarıcıların önü kesilmeye çalışılmıştır. 1923 yılında barış yapıp normal siyasi-sosyal hayata dönülünceye kadar Atatürk, Müslüman olmayanların din değiştirme taleplerinin kabul edilmemesi ilkesini benimsemiştir¹³. Ülke içerisinde ise dini siyasete alet ettiği düşünülen Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası kapatılmıştır¹⁴.

Cumhuriyet'in ilan edilmesinin ardından kademe kademe İnkılâp hareketleri gerçekleştirilmiştir. Dini tasavvufi alanlarda da yapılan bu inkılâp hareketleri, düzeni sağlamaya ve istismarcıların engellenmesine yöneliktir. Atatürk döneminde; taassubu savunan kişiler hakkında takibat¹⁵, dini istismar edenler hakkında işlem yapılırken¹⁶, din işleri ile ilgili olarak, devlet eli ile bir merkezin açılması kararı alınmıştır. 7 Mart 1924'te Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması¹⁷ ile dini istismar etmek ile dine saygı duymak arasındaki ince çizgide Atatürk bu ayrımın zaruretini savunmuştur. Bu ayrım, memleket dâhilindeki her türlü dine karşı saygıyı da içermektedir.

Bir dünya insanı olan Atatürk dini hoşgörü dairesinde(Cöhce, 2014, s.225-234), Türkiye Cumhuriyeti dâhilindeki Noel kutlamalarına da izin vererek¹⁸ bu konudaki samimiyetini tüm dünyaya göstermiştir. “Yurtta sulh cihanda sulh” tezi bir söylem olmaktan öteye geçerek Türkiye Cumhuriyeti'nde uygulanan bir kabul olmuştur. Dini sömürülerin-dini siyasete alet etmenin ne denli tehlikeli olduğunu bilen Atatürk evrensel barışa hizmet etmeye kendi devleti sınırlarından başlamıştır(Atatürk, 1999, s.947-951). Bütün bu kabuller objektif dini algı içerisinde, özgürlük ve saygı kabulünün yanı sıra, tacı-tahtı-hırkayı reddeden yanı ile birebir örtüşmektedir. İçsel bir yolculuğun adına zorbalığa ve taassuba- cahilliğe açılan kapıları bir tarikat-tasavvufi anlayışı, kabul etmeyen Atatürk'ün, dini konulardaki keskin uygulamaları da bu anlayış çerçevesinde değerlendirilmelidir(Alşan, 2011, s.9-10).

Türkiye'de din ve din algısı ortak algıdan biraz uzak bir konudur. Bu yapı Türkiye'nin “Gelenek-din”e dayanan etkilerinden kaynaklanabildiği gibi modernleşme ve demokratikleşme süreçlerindeki toyluğundan da kaynaklanmaktadır.

Bunun nedenleri ele alındığında şu özet yapılabilir; Modern Türkiye'nin kurulması, inşa edilmesi ve toplumun buna hazırlanması-toplumun bu aşamaları içselleştirme süreci gayet hızlı bir şekilde ve elitist bir yapının kurgusu ile toplum piramidinin tepesinden ele alınmıştır. Yeni kurulan devletlerde bu süreç gayet doğal ve öngörülebilir bir süreçtir. Halk –Devlet ilişkilerinde aydınlar toplumun taşıyıcı kolanları olarak halk için en iyisini tespitçi ve icracı olabilirler. Süregelen yıpratıcı savaş deneyimleri ve toprak kayıpları içerisinde bağımsız ve kendine güvenen bir toplum yaratılması için bu süreç hızlı bir şekilde işletilmiştir. Dolayısı ile “demokratikleşme” ve “özgürlük” kavramları

¹³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon.30.18.1.1., Yer No. 7.25.17

¹⁴ B. C. A., Fon.30.18.1.1., Yer No. 2.6.10

¹⁵ B. C. A., Fon.30.10.0.0., Yer No. 33.192.9.

¹⁶ B. C. A., Fon.51.0.0.0., Yer No. 2.6.10., C.A., Fon.51.0.0.0., Yer No. 2.6.19.

¹⁷ B. C. A., Fon .51..0.0.0, Yer No: 2.1..34.

¹⁸ B. C. A., Fon.030.0.010, Yer No.219.480.29

devşirilirken içselleştirme süreci(ki bu dönem temel olduğu için en önemli aşamadır) Avrupa örneği tam bir filtreleme ve toplumsal altyapıya uygun hale getirme çalışmaları ideal seviyede olamamıştır. Bu motivasyonu yüksek ideal çalışmalarda Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının tamamı muhatap kabul edilirken, toplumsal yapının bir çok versiyonunun olması, algıda farklılıkları doğurmuştur.

Din de bu farklı algılamalar döneminden geçen bir süreç yaşamıştır. Ortaçağ Avrupa örneği ile karşılaştırılma talihsizliği ise İslam algısındaki en büyük çatlağı meydana getirmiştir. Ortaçağ Avrupa’ında taassubiyet ve baskının merkezi olan kilise baskısı Osmanlı son dönemi taassubiyet ve akla ket vurma sürecini anımsatsa da her iki örnek de İslam ile uzaktan yakından alakası olmayan süreçlerdir. Osmanlı son dönem İslam algısı ağırlıklı olarak “gelenek-din” olarak tanımlanabilir. Çıkarlara göre şekillendirilen bu “gelenek-din” kabulü, toplumun İslam toplumu olarak kabul edilmesinden dolayı İslam zannedilmiştir. Hâlbuki İslam’ın sadece adı var iken uygulamalarda çıkarıcı zihniyetler geleneksel-işlerine gelen uygulamaları icra etmişlerdir. Buradaki zıtlığı bizzat yaşayan-gören Mustafa Kemal Atatürk’ün uygulamaları ise bu bakış açısı ile çok daha net bir şekilde anlaşılmalıdır. Zira adaletli olmayan İslami de olamazdı, insani olmayan İslami de olamazdı prensibi zaten otokontrol sağlamak için yeterli idi.

Bu yenileşme süreci her ne kadar iyi niyetli olarak ele alınsa da her yenilik uygulamasında olduğu gibi dirençli bir karşı taraf da doğurmuştur. Burada tarafların haklılığı ya da haksızlığı tartışma konusu değildir. Çünkü tarihi süreçte dönemin şartları belirleyici ve tetikleyicidir. Burada asıl önemli olan bu gün neler yapılması gerektiğidir.

SONUÇ

Bütün değerlendirmeler göz önüne alındığında ortaya üzerinde titizlikle çalışılması gereken bir alan çıkmaktadır. Bu alan, “İslam, tarih, gelenekler ve İslam ile ilgili kabuller-algılar” alanıdır. Bu hassas alanda hem objektif hem yapıcı olmak bir zorunluluktur. Ötekileştirmeler, yaftalar, gelenek tandası, sorgusuz-yönlendirilebilir, kolaycı yapıdan uzak bu yaklaşım örneğinin kabulü ve uygulanışı elbette bir zaman ve talep meselesidir.

Çalışma alanına, Türkiye Cumhuriyeti örneği alındığı için bu çerçevede değerlendirmeler yapılabilir. Bu değerlendirmeler; alanında uzman kişilerce ve multi-disipliner olarak mümkün olduğunca kapsayıcı versiyonları ile ele alınmalıdır. Zira bu mesele sadece bir Tarih ya da İlahiyat meselesi değildir. Buradaki toplum algısı, kabulü, alışkanlıkları, değerlendirme-öğrenme ölçütleri vardır. Her bir alanın gerçekleştireceği işbirliği ve açık görüşlülüğe dayalı akademik faaliyeti, birinci adım olacaktır. Akademik ve uzmanların bu konularda titiz ve üretken olması ise en ideal yaklaşım gibi gözükmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti tarihi süreci ele alındığında çok derin ve önemli adımlar atılmalıdır. Türkiye Cumhuriyeti kültürel olarak çok zor bir dönemin eşiğindedir. Bu çalkantılı dönemde maalesef İslam dünyası da daha Ortaçağ Avrupa’sı Mezhep Savaşları dönemi özelliklerini göstermektedir. Bu süreç içerisinde itidalli ve adaletli olarak, okuyup- araştırıp özgürlükleri tanımak birinci kabul olmalıdır. Ancak bu tanımları tanımlayabilen ve bu tanımları hak edip sahip çıkarak geliştirebilecek bir toplum şarttır. Türkiye Cumhuriyeti ise günümüzde hafıza ile bu sorunların üstesinden gelemediği gibi

İslam'ı Algı Sorunu ve Türkiye'deki İslam Algısı

sahip olduğu insan havuzunu da gerekli bir şekilde kullanamamaktadır. Türkiye'nin en büyük sorunlarından biri de kültürel anlamda insan zayıfatıdır.

Anlam kargaşası yaşayan, anlam üretemeyen, insan yükseltmeyen toplumların, taklit seviyesinde kalarak edilgenlikle güdülenmesi ise kaçınılmaz bir 21. Yüzyıl gerçeğidir. Bu zafiyetin ortadan kaldırılabilmesi için yapılması gereken asgari faaliyetler ise şunlardır;

ÖNERİLER

Türkiye Cumhuriyeti'nde, tarih ve eğitim alanında da bu titizlik çerçevesinde;

-Tarih şeridi iyi okunmalı ve okutulmalıdır. Bu okumalar doğruya vakıf olmanın önünü açtığı gibi, hataların tekrarını da önleyecektir.

-Aydın insan yetiştirme çalışmaları, kişisel ilişkilerden uzak, liyakate dayalı ve vizyoner olmalıdır.

-Düşünen-araştıran, tarih şeridini iyi okuyan bireyler ve bu bireylerin oluşturduğu toplumda; "yaratıcı toplum" desteği ile "hukuk devleti"ne olan inancın pekiştirilmesi; devlete olan güveni, aidiyeti ve motivasyonu artıracaktır. Bu da birey-toplum-devlet senkrazasyonunu pekiştireceği için güçlü bir yapının oluşmasına zemin hazırlayabilecektir.

-Konu ile ilgili etimolojik bir temel ile kavramsal çatı oluşturulmalıdır. Zira aynı kelimelerin farklı anlayışlar ile değerlendirilmesi iletişim problemini doğurabilmektedir. Bu karmaşanın önlenmesi için, uzlaşma ve anlaşma zeminlerinin oluşturulmasında kavram atlası ve bu kavramların anlaşılır anlam birliği çok önemlidir.

-İlgili kurum ve kuruluşların eğitim-destek-bilgilendirme personeli donanımlı ve iletişimi güçlü insanlar olmalıdır.(Örneğin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın aktif personel sayısı 117.378'dir¹⁹.Lisans mezunu(Dini Öğrenim):19.064, Lisans: 9.191, Ön Lisans (Dini Öğrenim): 54.229, Ön Lisans:8.769, İmam-Hatip Lisesi:23.410, Lise ve Dengi Okul:1.222, Ortaokul ve Dengi Okul: 1.040, İlkokul: 453'tür²⁰. Bu kişi ve mali imkânlar ile Türkiye Cumhuriyeti'nin en ücra köşelerine bile ulaşılabilir. Ancak bu ulaşım etkin bir şekilde değerlendiriliyor mu? Sorusu vardır.

İlgili kurumlardan Milli Eğitim Bakanlığı faaliyetleri de çok önemli bir konumdur. Yukarıda zikredilen önermeler yaş ve eğitim aralığına göre düzenlenerek sunulabilmelidir. Değer ve toplumun temeli olan çocuklar-gençler bir ülkenin kültür kodu taşıyıcıları ve koruyucuları olduğu için bu adım üzerinde titizlikle durulması gereken bir alandır.

-Akademik camianın da üzerine düşen yapıları harekete geçirip asli vazifesi olan, aydınlanma ve aydınlatma çalışmalarına katılması önemlidir. Ele alınacak bu faaliyetlerin; uzman kişilerce; kongre, sempozyum, çalıştay, konferans, makale, kitap çalışmaları ile özgürce hem araştırılmalı hem de bu veriler toplumun her kesimi ile önyargısız bir yaklaşımla paylaşılmalıdır.

¹⁹ <http://www.diyamet.gov.tr/tr/kategori/istatistikler/136>

²⁰ <http://www.diyamet.gov.tr/tr/kategori/istatistikler/136>

SUMMARY

The 20th century has been a century in which different perceptions have occurred in many areas. Ideas and ideologies can also be transformed at the same rate in this exchange-transformation process. Especially religion, history and tradition are the carriers of this change. These three perception windows which are important in people perceiving the society and world are now the focus points of the states. Societies are defined by historical data and are guided by the phenomenon of religion, and also new societies and social perceptions are created by traditions that are changed or rebuilt.

While active states can use these three arguments for more prosperous purposes and systems in their border areas in these construction processes, these three basic elements may become the most important instruments of interest-oriented referrals in the process of designing underdeveloped societies by active states.

When considered propaganda, espionage, community designs especially in prominent state and security areas of the 20th century, the trio of history, religion and tradition constitute the most vigorous arena.

In the light of these perceptions, Islam and the perception of Islam have come to be in a situation that presents differences with many aspects. Basic meanings were shifted from the ground by misinformation and social engineering studies in addition to information pollution and lack of information, and also directed stereotypical concepts can give very different answers to questions about what Islam is or not.

Societies that are guided by meaning shifts and unconditional acceptance can fall into a situation where they cannot know even that they are being directed. The artificial concepts and gaps created in these processes are filled by the designing communities. These approaches which are contrary to the conscious individual and clear-bright society are one of the most influential weapons of the 21st century.

In the light of these rapid changes and meaning shifts; Islam and the perception of Islam, Islam and Turkey, Islam and the perception of Islam in the world should be reconsidered and conceptual atlas should be restructured appropriately according to its original. Otherwise, the number of people who speak the same language but do not understand each other, who believe the same thing but adore different things and who grow up in the same culture but look at each other with the other eye would increase. Those people who are stiff and insincere would be a problem area with the support of the chaotic structure in the world.

In the study, a framework of meaning was created based on the basic concepts. It has been evaluated what this framework of meaning refers. Perceptions and the areas related to perception operations have been exemplified. The effects of the current situation have been evaluated through Islam, Turkey and the world by these samples.

Finally, a propositional section on how to remove basic problems through Turkey and the Islamic has been addressed.

The recommendations have been expressed in the following summary;

When all the evaluations are considered, a field that must be meticulously studied emerges. This field is the field of "Islam, history, traditions, and assumptions and

İslam'ı Algı Sorunu ve Türkiye'deki İslam Algısı

perceptions about Islam". It is a necessity to be both objective and constructive in this sensitive area. The acceptance and application of this alternative approach which is separated from otherizations, scrolls and a tradition-tangled, questionless-directable, easy structure is of course a matter of time and demand.

Because the Republic of Turkey has been taken into the study field, evaluations can be made in this framework. These evaluations should be addressed as multidisciplinary by experts with comprehensive versions as much as possible. This is not just a matter of history or theology. There are the perceptions of society, acceptance, habits, and evaluation-learning criteria. Cooperation and open-minded academic activity in each field would be the first step. The fact that the academy and its experts are meticulous and productive on these issues seems to be the ideal approach.

When the historical process of the Republic of Turkey is considered, very deep and important steps must be taken. The Republic of Turkey is on the verge of a culturally difficult period. Unfortunately, in this turbulent period, the Islamic world also exhibits the characteristics of the Sectarian Wars period of the Middle Ages. In this process, it should be the first acceptance to read and investigate cautiously and justly and to recognize the freedoms. However, a society that can define and evolve these definitions by claiming them is mandatory. The Republic of Turkey cannot overcome these problems with daily memory, and also a very valuable human pool is unfortunately wasted. One of the biggest problems of Turkey is human casualties in the cultural sense.

It is an inevitable fact of 21st century that societies which live in confusion of meaning and cannot produce meaning and raise human beings remain at imitation level and are motivated passively. The minimum activities to be done in Turkey to eliminate this weakness are summarized in the following way:

- The history strip should be well read and should be well taught. These readings would open the way of knowing the truth and also would prevent the repetition of mistakes.

- Studies on the development of intelligent people should be away from personal relationships and loyal and visionary.

- In the society formed by people who think and investigate and also read the history strip well, reinforcing the belief about the "legal state" with the support of "creative society" increase confidence, sense of belonging and motivation against the state. This will be able to lay the foundation for the formation of a stronger structure because it will strengthen the individual-society-state synchronicity.

-The conceptual framework should be established with an etymological foundation on the subject. Thus, the evaluation of the same words with different understandings can lead to the problem of communication. In order to prevent this complexity, conceptual atlas and understanding of these concepts are crucial in establishing the grounds for reconciliation and agreement.

- The education-support-information staff of the relevant institutions and organizations should be equipped and have strong communication.

- The activities of the Ministry of National Education among the relevant institutions are also very important. The above-mentioned proposals should be presented

Songül ALŞAN

according to age and education range. This is a field that needs to be meticulously focused on because children and teenagers who are the basis of value and society are the carriers and protectors of culture code of a country.

-It is important that the academic community mobilizes its own structures and then participates in the studies of enlightenment and illumination, which is the main duty of it. These activities, which will be taken into consideration, should be freely investigated with congress, symposium, workshop, conference, article, book studies, and also these data should be shared with all sections of society with a non-prejudiced approach.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A.) Fon.30.18.1.1, Yer No. 7.25.17

B.C.A.Fon.30.18.1.1., Yer No. 2.6.10

B.C.A.Fon.30.10.0.0., Yer No. 33.192.9.

B.C.A. Fon.51.0.0.0., Yer No. 2.6.10., C.A., Fon.51.0.0.0., Yer No. 2.6.19.

B.C A, Fon .51..0.0.0, Yer No: 2.1..34

B.C.A.Fon.030.0.010, Yer No.219.480.29

Diğer Eserler

Ahmad, Feroz (2002), Modern Türkiye'nin Oluşumu, Ankara.

Alşan, S., (2014), "*Tarihi ve Dini Algıda; Bir Kültür Değeri Olan Gelenek İle Bir Kültür Erozyonu Olan Gelenek*", Uluslararası Felsefe Kongresi. Gelenek, Demokrasi, Felsefe, Bursa, Türkiye, 23-25 Ekim.

Alşan, S.,(2011), "*Atatürk'ün Tasavvuf Bilincini Oluşturan Balkan Tasavvuf Anlayışı Ve Melamiler*" VII. Uluslar arası Atatürk Kongresi, Makedonya, 17-22 Ekim.

Alşan, S.,(2015), "*Mehmet Akif Ersoy'un; Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı Dönemini Değerlendirmesi, Çözüm Önerileri Ve Osmanlı Devleti Adına Ortadoğu Propaganda Faaliyetlerinde Yer Alması*", Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Nisan, S.17, Kastamonu.

Atatürk, M. K , (1999), Nutuk II, Ankara.

Berkes, Niyazi (2002), Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul.

Cöhce, S., (2014), "*İnsan Atatürk*", Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 9/4, Spring, Ankara-Turkey, 225-234.

Çağatay, N.-Çubukçu, İ. A. (1985), İslam Mezhepleri Tarihi, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

Devellioğlu, F. (2006) Lugat, Ankara.

Diyanet İslam Ansiklopedisi,(1999), İstanbul.

Kur'an-ı Kerim

Lewis, Bernard (2004), Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara.

Öztürk, Y. N. (1997), Kur'an'ın Temek Kavramları, İstanbul.

Sami, Ş.(2012), Kamus-i Türki, İstanbul.

Şakir, Z. (1944), Cihan Harbi'ni Nasıl İdare Ettik, İstanbul.

Türk Dil Kurumu Sözlük,(1998), Ankara.

Songül ALŞAN

Kurumsal (Resmi) İnternet Kaynakları

https://kurul.diyamet.gov.tr/SoruSor/DiniKavramlarSozlugu.aspx#.U7FRpJR_sYI

<http://www.diyamet.gov.tr/tr/kategori/istatistikler/136>

XVI. YÜZYILDA DİYARBEKİR EYALETİ'NDE SINÂİ BİTKİLERİ ÜRETİMİ*

Behset KARACA**

Durmuş Volkan KARABOĞA***

ÖZ

Tarım, sanayi öncesi toplumların temel geçim kaynağı olmakla beraber, sınâi faaliyetlere ham madde sağlayan önemli bir iktisadi faaliyet kolunu da teşkil etmektedir. Osmanlı tarım ekonomisinde, üretimi hububat türüne nazaran daha çok emek isteyen ve yetiştirme şartları bakımından seçici olan tarım ürünlerinden pamuk, susam, keten, kendir, sumak, isot ve zeytin başlıca sınâi bitkileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Diyarbekir Eyaleti'nde Fırat ve Dicle ırmaklarının bulunduğu vadi içerisinde bu nehirleri oluşturan çay ve dereler sınâi bitkileri için avantaj bir rol üstlenmiştir. Eyalet içerisinde Amid, Mardin, Ruha, Harput, Musul sınâi bitkilerinin başlıca üretim merkezleri olmuştur. Pamuk, dokuma ve giyim sınâinde; keten ve kendir hem dokuma sınâinde hem de gemicilik sektörü için vazgeçilmez maddelerdir. Susamdan çıkarılan tahin çeşitli tüketim alanlarında kullanılırken, zeytin yağı Osmanlı sabun sınâinin ana maddesini oluşturmaktadır. Özelde Osmanlı tarım ekonomisi alanında, sınâi bitkilerinin tarım ekonomisine olan katkısı üzerine yapılan çalışmaların istenilen seviyede olmaması, bu çalışmanın kaleme alınmasında etken rol oynamıştır. Çalışmanın temeli arşiv kaynaklarına dayanmakta olup, konu ile ilgili araştırma ve inceleme türündeki eserlerden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi, Tarım, Sınâi, Dokuma, Diyarbekir

THE PRODUCTION OF INDUSTRIAL PLANTS IN THE DİYARBEKİR PROVINCE IN 16th CENTURY

ABSTRACT

Agriculture, together with being the main source of income for pre-industrial societies, constitutes an important branch of economic activity that provides raw materials for industrial activities. In the Ottoman agricultural economy, cotton, sesame, linen, hemp, sumac, isot and olive are among the most important agricultural products whose production is more labor-demanding than cereals. In Diyarbakir Province, stream and creeks in the valley of Euphrates and Dicle Rivers played an advantageous role for the industrial plants. Within the province Amid, Mardin, Ruha, Harput, Mosul had become the main production centers of industrial plants. Cotton for weaving and clothing industry; linen and hemp are indispensable for both the weaving industry and the shipping sector. The sesame oil, which is extracted from sesame, is used in various consumption areas while the olive oil is the main material of the Ottoman soap industry. In particular, the fact that studies on the accretion value of industrial crops to the agricultural economy in the field of Ottoman agriculture economics were not at the desired equality played an effective role in write up of this article. In our article, archival documents were the primary source of exploitation and the subject was also supported with research and investigation type works.

Keywords: Economy, Agriculture, Industry, Weaving, Diyarbekir

* Bu makale, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda doktora öğrencisi Durmuş Volkan KARABOĞA tarafından, Prof. Dr. Behset KARACA'nın danışmanlığında hazırlanan *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)* başlıklı doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

** Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: behsetkaraca@sdu.edu.tr

*** Öğretim Elemanı, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, e-posta: vlkn.krb.32@hotmail.com

GİRİŞ

Osmanlı ekonomisi üretim ve arz yönlü bir sisteme dayanmakta olup bu sistemin temelini de küçük üretim oluşturmaktadır.¹ Bu küçük üretim mekanizması içerisinde Osmanlı köylüsü, ticari kaygılardan öte, bilhassa geçimlik maksadıyla üretimini gerçekleştirmekte ve bu üretim faaliyetleri içerisinde ise başta hububat olmak üzere, bakliyat ürünleri, sınıî bitkileri üretimi başı çekmektedir. *El-Cezîre*² bölgesini içerisine alan verimli topraklar üzerinde bulunan Diyarbekir Eyaleti³, birçok iktisadi faaliyetin aynı anda gerçekleştiği bölge konumunda olup, Osmanlı Devleti'nin diğer eyaletlerinde olduğu gibi ekonomisi büyük oranda tarıma dayanmaktadır. Geçimlik ekonominin temelini oluşturan hububat tarımının yanı sıra klasik dönem Osmanlı sanayisine ham madde tedarik eden sınıî bitkilerinin üretimi de bölge insanı için önemli bir gelir kolunu teşkil etmiştir.

Yağları ve lifleri için ekilen ve kazançlı bir pazar malı statüsünde olan bitkilerden olarak pamuk, susam, keten, kendirin⁴ Diyarbekir Eyaleti'ndeki istihali, X. yüzyıla kadar uzanmakta olup Harran, Resulâyn, Mardin ve Amid şehirleri söz konusu üretim sahasında bu dönemde öne çıkan merkezler idi.⁵ XVI. yüzyıla gelindiğinde ise bu alandaki üretimin iklim şartlarının elverdiği ölçüde daha da geniş alana yayıldığı müşahede edilmektedir. Dolayısıyla üretimdeki bu gelişme, sınıî alandaki faaliyetlere de doğrudan katkı sağlayarak, şehir ekonomisini canlandırmıştır. Bu anlamda Diyarbekir Eyaleti'nin Paşa Sancağı olan Amid'teki imalathaneler, beyaz ya da boyalı çeşitli pamuk kumaşlar üzerinde çalışmakta ve çok sayıda dokumacı da geçimini bu alandan sağlamaktaydı.⁶ Bu durumun diğer sınıî bitkileri açısından da geçerli olduğunu ifade edebiliriz. Zeytinden ve kenekerçek bitkisinden elde edilen yağlar da itriyat ve aydınlatmada kullanıldığı gibi, tahûnhaneler de işlem gören susam ise tatlı ve şekerlemelerde aromatik ürün olarak rağbet görmekteydi. Nitekim XVI. yüzyıl Diyarbekir Eyaleti'nde pamuk üretimi konusunda Amid, Siverek, Ruha sancakları; susam üretiminde Siverek, Ana sancakları, kendir ve keten üretiminde ise Musul Sancağı öne çıkan başlıca bölgelerdir.⁷ Diyarbekir Eyaleti'nde gerçekleşen tarımsal faaliyetler

¹ Ahmet Tabakoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", *Türkler*, C.10, Ankara 2002, s.676.

² İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya'ya "Cezîre" adı verilmektedir. *el-Cezîre*, çok yüksek olmayan bir bölge olup Fırat-Diyarbekir arasındaki Karacadağ, Mardin ve Cizre arasındaki Tûr Abdîn, Belih ve Habur ırmakları arasındaki Cebeliabdülaziz, Habur ile Dicle arasındaki Sincar dağı, Musul'un güneyindeki Cebelimekhûl bu bölgede yer alır. Bu dağlardan çıkan akarsular arasında Fırat'a karışan Belih ile Habur, yöredeki Harran ve Resulayn'dan (Ceylanpınar) çıkar. Habur'a katılan Hırmas çayının kaynağı ise Tûr Abdîn bölgesindedir. Sincar dağından Sarsar ırmağı doğar ve çölde kaybolur. Batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya, doğusunda Doğu Anadolu ve güneyinde Irak bulunan el-Cezîre bölgesi oldukça mümbit ve akarsuları bol bir bölgedir. Bkz. Ramazan Şeşen, "Cezîre", *TDVİA*, C.7, s.509-510. el-Cezîre bölgesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Adnan Çevik, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, S.33/2009 ss.35-64.

³ Diyarbekir Eyaleti'nin sınırları, tarihi süreç içerisinde birtakım siyasi ya da idari sebeplerden dolayı zaman zaman değişikliklere sahne olmuştur. Bu makalede Diyarbekir Eyaleti'nin 1523 tarihine ait *BOA TD 998* numaralı defterde yer alan sancak ve kazalar model alınmak suretiyle Eyalet'in 1518-1568 yılları arasındaki mevcut birimlerinin üretim durumları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi 2 (1453-1559)*, İstanbul 1995, s.144.

⁵ Thomas Ripper, *Diyarbekir Merwanileri -İslami Ortaçağda Bir Kürt Hanedanı*, (çev. Bahar Şahin Fırat), İstanbul 2012, s.427.

⁶ Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, İstanbul 2003, s.69.

⁷ Diyarbekir Eyaleti'ndeki sancak ve kazaların üretimlerini tespit ederken; 1518 yılına ait veriler için *BOA, TD 64*, s.6-862; 1540 yılına ait veriler için *BOA, TD 200*, s.17-1059 ve 761-898; *BOA, MAD 351*, *BOA, TD 195*, *BOA, TD 208*; 1550-1568 dönemine ait olmak üzere *TKGM, TTD 151*, *BOA, TD 406*, *TKGM, TTD 155*, *TKGM, TTD 106*, *TKGM, TTD 126*, *TKGM, TTD 127*, *TKGM TTD 97*, *BOA, TD 413*, *TKGM, TTD 117*, *TKGM, TTD 96* ve *TKGM TTD 188* numaralı defterlerden istifade edilmiştir.

içerisinde önemli bir yer teşkil eden sınâi bitkileri üretiminin dönemlere göre sancak ve kazalar arasındaki dağılımları ve üretim miktarlarının seyrine dair istenilen düzeyde araştırmanın yapılamaması, yapılanların ise sadece belirli sancak ya da kaza mesabesinde bulunması, bu makalenin kaleme alınması fikrini ortaya çıkarmıştır. XVI. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'ne tâbî sancak ve kazalarda tespit edilen sınâi bitkilerinin üretim miktarları, tahrir kayıtları ölçüsünde köy köy incelenmiş ve elde edilen veriler Eyalet bazında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. Pamuk (Penbe, Kutun)

Arap dilinde “kutn” olarak geçen pamuğun anavatanı Hindistan olup, VI. yüzyıldan itibaren bir taraftan Horasan'a diğer taraftan da Türkistan'a ve daha sonra Yukarı Mezopotamya'ya doğru yayılmıştır.⁸ Pamuk, yetişme şartları bakımından iklim seçici özellikte olup; nemli, alüvyonlu, kumlu ve mineralce zengin topraklarda daha kaliteli üretimi yapılan bitkidir.⁹ Nisan ayında ekilerek Eylül-Ekim aylarında hasat edilen pamuğun bir kökünden, ekildiği yere veya tohumunun cinsine göre 5 ila 30 civarında koza elde edilebilir.¹⁰ Pamuğun kozasında beş bölme ve altı tohum bulunur. Tohumların çevreleri pamuk lifleri ile kaplıdır. Meyveler olgunlaştığında koza çatlar ve lifler dışarı çıkar. Kozalar toplandıktan sonra tohumlarla lifler ayrılır. Lifleri dokumacılıkta kullanılırken tohumlarından da yağ çıkarılır.¹¹ Pamuk sanayii, Osmanlı Devleti'nde üretim ve ticaret boyutları ile ekonominin hububattan sonraki en önemli sektörünü oluşturmakta idi. Pamuklu dokumaların ve pamuk-ipek karışımı kumaşların Osmanlı toplumunda giyim-kuşamda ve döşemelik olarak çok geniş bir kullanım alanı vardır. Sarıklarda ve başlıklarda kullanılan tül ve tülbent çeşitlerinden, şalvar, kaftan, iç çamaşırı, yorgan, mendil, peştamal ve havlulara kadar çok çeşitli eşya pamuklu bez ve kumaştan yapılırdı.¹²

XIII. yüzyıl sonlarında Doğu Anadolu'dan geçen Marco Polo, daha bu dönemde Muş ve Mardin'de büyük miktarda pamuk yetiştirildiğini ve pamuklu imal edildiğini kaydetmiştir.¹³ Yine XV. yüzyıl seyyahlarından olan Josaphat Barbaro da, İran'a giderken içinden geçtiği Mardin'de kadife ve ipek kumaşların bolca dokunduğunu ifade eder.¹⁴ XV. ve XVI. yüzyıllardaki Anadolu'da, pamuk yetiştiren her bölgede olduğu gibi¹⁵ Diyarbekir Eyaleti'nde de pamuklu sanayi ciddi anlamda gelişme göstermiştir.

1518 tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nin toplam pamuk üretimi 46.669 men¹⁶ (269.420 kg.)'dır. Bu dönemde Amid Sancağı, toplam üretimin %23'ünü; Harput Sancağı ise %17'sini oluşturmaktadır. 1518 tarihli tahrir verilerine göre Amid Sancağı'nda pamuk üretiminin kesif olduğu köyler, *Karye-i Salât*¹⁷, *Karye-i Çaruği*¹⁸ ve *Karye-i Alipmar*'dır.¹⁹ Harput Sancağı'nda ise bilhassa *Uluova* ve *Kuzova* çevresi pamuk

⁸ Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, *Belleten*, C. LXIV, S.241, s.750-751.

⁹ AnaBritannica, “Pamuk”, C.XII, İstanbul 1989, s.372.

¹⁰ Abdullah Martal, *Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir*, İzmir 2007, s.30.

¹¹ Mübahat Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000, s.161.

¹² Halil İnalçık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, 1979-1980, s.1.

¹³ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s.78.

¹⁴ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2009, s.52-53.

¹⁵ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.78.

¹⁶ 1 men: 5,773 kg.

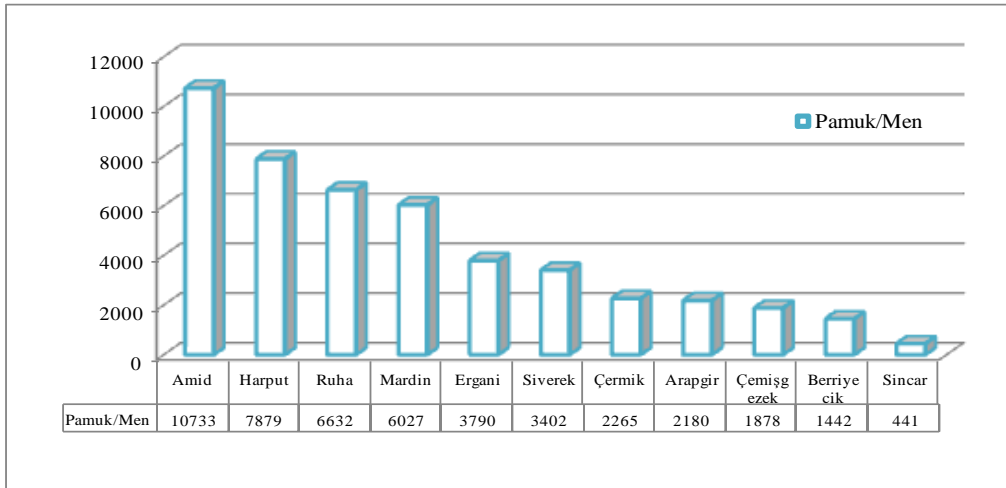
¹⁷ BOA, TD 64, s.61.

¹⁸ BOA, TD 64, s.72.

¹⁹ BOA, TD 64, s.114.

üretimine kesif olduğu bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰ Kiğı Sancağı'nda üretimine rastlanmayan pamuğun en az üretildiği sancak ise 441 men üretim ile Sincar Sancağı'dır. Amid Sancağı'nda 10.733 men, Harput Sancağı'nda 7.879 men, Ruha Sancağı'nda 6.632 men, Mardin Sancağı'nda 6.027 men; Ergani Sancağı'nda 3.790 men, Siverek Sancağı'nda 3.402 men, Çermik Sancağı'nda 2.265 men, Arapgir Sancağı'nda 2.180 men, Çemişgezek Sancağı'nda 1.878 men, Berriyecik Sancağı'nda 1.442 ve Sincar Sancağı'nda 441 men pamuk üretimi gerçekleşmiştir. Pamuk üretiminde öne çıkan sancakların önemli nehir havzaları içerisinde bulunması, bu bölgelerde üretimin fazla olmasını sağlamıştır (Grafik 1). Üretimin kilogram cinsinden dağılımları ise: Amid Sancağı'nda 61.962 kg.; Harput Sancağı'nda 45.485 kg.; Ruha Sancağı'nda 38.287 kg.; Mardin Sancağı'nda 34.794 kg.; Ergani Sancağı'nda 21.880 kg.; Siverek Sancağı'nda 19.640 kg.; Çermik Sancağı'nda 13.076 kg.; Arapgir Sancağı'nda 12.585 kg.; Çemişgezek Sancağı'nda 10.842 kg.; Berriyecik Sancağı'nda 8325 kg.; Sincar Sancağı'nda 2546 kg. idi.

Grafik 1: 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Pamuk Üretimi

1540 tahrir periyodunda Diyarbekir Eyaleti'ndeki pamuk ekim alanlarının ciddi anlamda genişlediğini ifade edebiliriz. Elimizdeki verileri, bir önceki tahrir döneminde gerçekleşen üretim miktarları ile mukayese etmemiz bizi bu sonuca götürmektedir. Örneğin; 1518 tahririnde Amid Sancağı'nın *Depe Kendi* isimli köyünde pamuk üretimine rastlanılmazken²¹, 1540 tahririnde ise mezkur köyde pamuk üretiminin gerçekleştiği görülmektedir.²² 1540 döneminde de pamuk üretim miktarı bakımından ilk sırada yer alan Amid Sancağı'nın *Ali Pınar*²³ ve *Sabâc Kendi*²⁴ köyleri üretim miktarı yönünden öne çıkan yerlerdir. Nitekim Berriyecik Kazası ile Amid, Ruha ve Mardin sancaklarındaki üretim artışları dikkate değer olup Berriyecik Kazası'nda %700, Amid Sancağı'nda %227; Ruha Sancağı'nda %246, Mardin Sancağı'nda %169, Çemişgezek Sancağı'nda %113 artışın olduğu müşahade edilmektedir. Berriyecik Kazası'ndaki

²⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Ankara 1989, s.102.

²¹ BOA, *TD 64*, s.72.

²² BOA, *TD 200*, s.71.

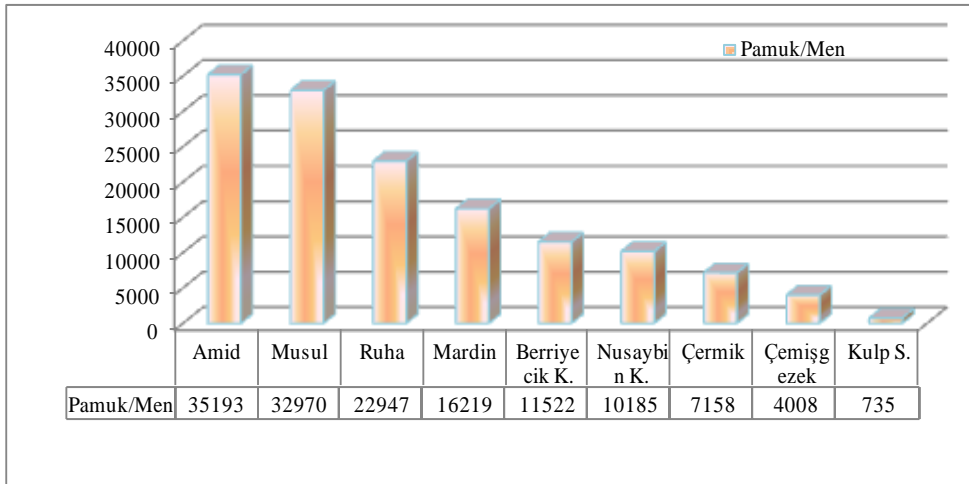
²³ BOA, *TD 200*, s.108.

²⁴ BOA, *TD 200*, s.125-126.

İbrahim Circibi ve Kartal Circibi çaylarının suladığı araziler, pamuk ekimi için mümkün olabildiğince değerlendirilmiştir. 1518 tahririnde Berriyecik'te hem nüfusun nispeten az olması ve hem de bu dönemdeki savaş ortamının beraberinde getirdiği olumsuzluklar, buradaki üretimin az olmasına neden olurken; 1540 tahririnde ise gelişen yaşam şartlarına paralel olarak nüfusun artması pamuk üretimindeki artışı da sağlamıştır. Yine bu dönemde pamuk üretim miktarı açısından ikinci öneme sahip olan Musul Sancağı da ciddi bir pamuk istihsal bölgesi idi.

Toplam 140.937 men (813.629 kg.) pamuk üretimi gerçekleşen Diyarbekir Eyaleti'nde, bu üretimin 35.193 men'i Amid Sancağı'na; 32.970 men'i Musul Sancağı'na; 22.947 men'i Ruha Sancağı'na; 16.219 men'i Mardin Sancağı'na; 11.522 men'i Berriyecik Kazası'na; 10.185 men'i Nusaybin Kazası'na; 7.158 men'i Çermik Sancağı'na; 4008 men'i Çemişgezek Sancağı'na aittir. Dönemin en az pamuk üretilen birimi ise Kulb Sancağı olup üretim miktarı sadece 735 men idi (Grafik 2). Nitekim Amid Sancağı, bu dönemde toplam üretimin %25'ini oluştururken, Musul Sancağı %23'ünü, Ruha Sancağı ise %16'sını teşkil etmekte idi. Kilogram cinsinden baktığımızda ise pamuk üretimi; Amid Sancağı'nda 203.169 kg., Musul Sancağı'nda 190.336 kg., Ruha Sancağı'nda 132.473 kg., Mardin Sancağı'nda 93.632 kg., Berriyecik Kazası'nda 66.517 kg., Nusaybin Kazası'nda 58.798 kg., Çermik Sancağı'nda 41.323 kg., Çemişgezek Sancağı'nda 23.138 kg., Kulb Sancağı'nda ise 4.263 kg. idi.

Grafik 2: 1540-1550 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Pamuk Üretimi

1550-1568 tahririnde pamuk istihsalı bakımından Diyarbekir Eyaleti'nin güney sancakları arasında yer alan ve "dolab" adı verilen yerleşim yerlerine sahip, Fırat nehri güzergâhında konuşlanmış olan Ana Sancağı'nın çok önemli paya sahip olduğu görülmektedir. Nitekim günümüz Irak topraklarında yer alan bu bölgenin hem iklim açısından elverişli olması hem de mümbit tarım arazilerine sahip olması, pamuktan yüksek oranda verim alınmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Ana Sancağı, 222.737 men (1.285.861 kg.) pamuk istihsalı ile bu dönem Diyarbekir Eyaleti'nde ilk sırada gelmekte olup, men bazında eyaletin %38'ini teşkil etmektedir. Ana Sancağı'ndan sonra Eyalet'in önemli sınâi ve ticaret merkezi olan Amid Sancağı'nda 57.225 men (330.360 kg.) üretim yapılmıştır. Eyalet genelindeki üretimin %10'unu oluşturan Amid Sancağı, bir önceki

tahrir dönemine kıyasla söz konusu üretimde %63 artış gerçekleştirmiştir. Nitekim bu durum Amid Sancağı'nın, dokuma sınai alanında da ciddi bir gelişme kaydettiğini açıkça göstermektedir. Yine pamuk üretiminin en kesif olduğu sancaklardan olan Siverek'te ise 1518 tahririne nazaran yaklaşık 15 kat artış gerçekleşerek 46.827 men (270.332 kg.) pamuk üretilmiştir. Tarıma elverişli arazilere sahip Siverek Sancağı'ndaki pamuk ekim alanlarının, çeltik tarlalarına yakın muhit üzerinde olduğu kanaatindeyiz. Siverek Sancağı'nın güneybatısında yer alan Ruha Sancağı'nda gerçekleşen üretim ise 35.179 men (203.088 kg.)'dır.²⁵

Üretim miktarındaki yükseklik bandının Nusaybin Sancağı ile beraber Eyalet'in güneydoğusu ve güneyine doğru seyir değiştirdiği görülmektedir. Zira Nusaybin Sancağı'nda 34.730 men (200.496 kg.), Sincar Sancağı'nda 29.508 men (170.350 kg.), Mardin Sancağı'nda ise 23.856 men (137.721 kg.) üretim gerçekleşmiştir. Buraya kadar tespit etmeye çalıştığımız rakamlara baktığımızda pamuk üretiminin Diyarbakir Eyaleti'nin batı cenahı (Fırat Havzası) ile güney cenahında kesif olduğu görülmektedir. 1540 döneminde 32.970 men üretim gerçekleştiren Musul Sancağı'nda, 1550-1568 tahrir dönemindeki üretimde %28 azalma meydana gelerek söz konusu üretim 23.580 men'e düşmüştür. Jeofiziki şartlar dolayısıyla Bitlis Sancağı ile Deyr Sancağı'nda üretimi yapılmayan pamuğun Diyarbakir Eyaleti'ndeki diğer sancaklar arasındaki dağılımları ise şu şekilde idi: Ergani Sancağı'nda 21.715 men (125.361 kg.); Berriyecik Kazası'nda 17.311 men (99.936 kg.); Hasankeyf Sancağı'nda 11.850 men (68.410 kg.); Akçakale Sancağı'nda 10.445 men (60299 kg.); Çermik Sancağı'nda 9591 men (55.368 kg.); Kulb Sancağı'nda 8140 men²⁶ (46.992 kg.); Arapgir Sancağı'nda 6378 men (36.820 kg.); Atak Sancağı'nda 6205 men²⁷ (35.821 kg.); Habur Sancağı'nda 5960 men (34.407 kg.); Rakka Sancağı'nda 4175 men (24.102 kg.); Tercil Sancağı'nda 3875 men (22.370 kg.); Çapakçur Sancağı'nda 1818 men (10.495 kg.); Siird Sancağı'nda 1405 men (8111 kg.); Kiğı Sancağı'nda 186 men (1073kg.) pamuk istihsalı yapılmıştır.

1550-1568 döneminde Diyarbakir Eyaleti'nin toplam pamuk üretimi 582.696 men (3.363.900 kg.) idi (Tablo 1). 1540 dönemine göre pamuk üretim alanlarında ve miktarında ciddi oranda artış gerçekleşmiştir; öyle ki, 1518 tahririnde Kiğı Sancağı'nda pamuk üretimi yapılmazken 1550-1568 tahrir döneminde mezkûr sancağı kuzeydoğu-güneybatı yönünde ikiye ayıran *Büyüksu* nehrinin güney cenahı üzerinde yer alan beş köyde pamuk üretimine geçildiği görülmektedir.²⁸

²⁵ A. Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Ankara 2012, s.90.

²⁶ Alpay Bizbirlik, söz konusu üretimin 8165 müd olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılda Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, S.XIII/1993, s. 145. Ayrıca yazar, pamuk için müd birimini kullanmıştır. Oysa pamuk vb. ürünler için men, batman, kantar birimleri kullanılmaktadır. Müd ise hububat ölçü birimidir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Müdd", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, s.494.

²⁷ Alpay Bizbirlik, Atak Sancağı'ndaki üretim miktarını 6215 müd olarak vermektedir. Bkz. Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyıl Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XIV, İzmir 1999, s.125.

²⁸ Karye-i Pâc, Karye-i Harik, Karye-i İsnis, Karye-i Davulü, Karye-i Canik. Bkz. TKGM, *TTD 126*, s.49a-61b.

Tablo 1: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Pamuk Üretimi

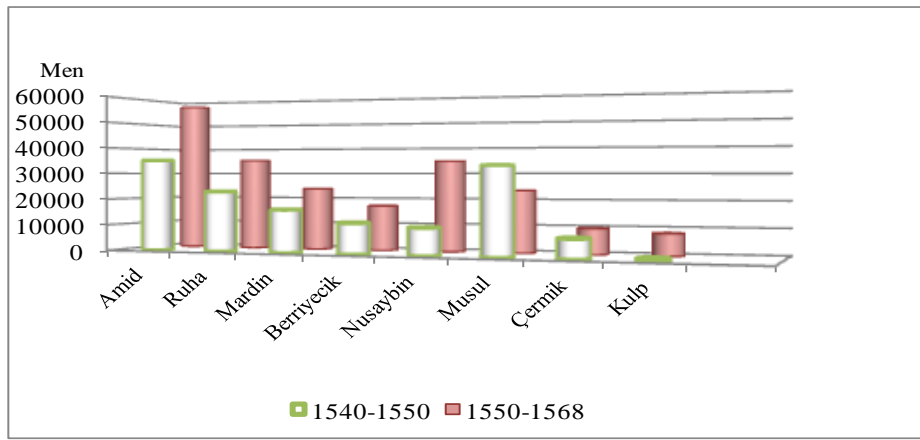
	SANCAK	Pamuk/Men		SANCAK	Pamuk/Kg.
1	Ana	222737	1	Ana	1285861
2	Amid	57225	2	Amid	330360
3	Siverek	46827	3	Siverek	270332
4	Ruha	35179	4	Ruha	203088
5	Nusaybin	34730	5	Nusaybin	200496
6	Sincar	29508	6	Sincar	170350
7	Mardin	23856	7	Mardin	137721
8	Musul	23580	8	Musul	136127
9	Ergani	21715	9	Ergani	125361
10	Berriyecik	17311	10	Berriyecik	99936
11	Hasankeyf	11850	11	Hasankeyf	68410
12	Akçakale	10445	12	Akçakale	60299
13	Çermik	9591	13	Çermik	55368
14	Kulb	8140	14	Kulb	46992
15	Arapgir	6378	15	Arapgir	36820
16	Atak	6205	16	Atak	35821
17	Habur	5960	17	Habur	34407
18	Rakka	4175	18	Rakka	24102
19	Tercil	3875	19	Tercil	22370
20	Çapakçur	1818	20	Çapakçur	10495
21	Siird	1405	21	Siird	8111
22	Kiğı	186	22	Kiğı	1073
	TOPLAM	582696		TOPLAM	3363900

Behset KARACA- Durmuş Volkan KARABOĞA

Pamuk üretimini 1540/1550-1568 periyodunda mevcut sancaklar arasında kıyasladığımızda sancakların pamuk üretiminde umumi anlamda artışın gerçekleştiği görülmektedir. Bu cümleden olarak Amid Sancağı'nda %63, Ruha Sancağı'nda %53, Mardin Sancağı'nda %47, Berriyecik Kazası'nda %50, Nusaybin Sancağı'nda %241, Çermik Sancağı'nda ise %34 artış gerçekleşmiştir. Nitekim bu sancak ve kazalar arasında en yüksek artış ise Kulb ve Nusaybin sancaklarında gerçekleşirken en az artış ise Çermik Sancağı'nda meydana gelmiştir (Grafik 3).

Grafik 3: 1540-1550/1550-1568 Arasında Pamuk Üretiminin Sancak ve Kazalar Arasındaki Değişimi

2. Susam (Küncid, Sımsım) ve Çörek Otu

Susam, nispeten kuraklığa dayanıklı bir nebat olmakla beraber yetiştirme döneminde bol suya ihtiyaç duyduğundan daha çok sulak bölgelerde üretilmekte²⁹ ve çeltik gibi sulandığı zaman verim gücü yükselmektedir. 2,5-3 ay içerisinde olgunlaşan susamın, sıcak ortamı çok sevmesi dolayısıyla gelişmesi hızlanmakta ve tohum verimi artmaktadır.³⁰ Yazlık bir yağ bitkisi olan susam %50-60 oranında yağ içermekte olup, başta tahin yapımında olmak üzere, unlu mamüllerin imalatında da kullanılmaktadır. Gece ile gündüz sıcaklık farkından olumsuz etkilenen susamın tarladan toplanması, demet yapılması çok fazla işgücü, emek ve zaman gerektirmesi³¹ dolayısıyla ciddi anlamda meşakkat isteyen bir üründür. Susam, dönemin tahrir kayıtlarında, Osmanlı Anadolu'sunda ve güneydoğu coğrafyasında "sımsım" ve "küncüd" olarak adlandırılmakta idi. 1518 tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki sancak ve kazalarda üretimine rastlanmayan susamın, 1523 tahrir döneminde Hasankeyf Kazası ile Ana ve Hit Sancağı'nda bu ürünle doğrudan bağlantılı sına tesisi olan "tahûnhane"³² ile ilgili kayıtların olması buralarda susam tarımının yapıldığı bilgisini vermektedir.³³

1540 tahrir döneminde ise Amid Sancağı, Nusaybin Kazası, Ruha Sancağı, Musul Sancağı ve Berriyecik Kazası'nda üretildiği bilinen susamın en çok üretildiği yer ise

²⁹ "Çeltik ve susam ki suyla hâsıl olur..." Ö. Lütfi Barkan, "Kütahya Livası Kanunu", XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları, İstanbul 1943, s.28.

³⁰ Kamil İlisulu, Yağ Bitkileri ve İslahı, İstanbul 1973, s.22.

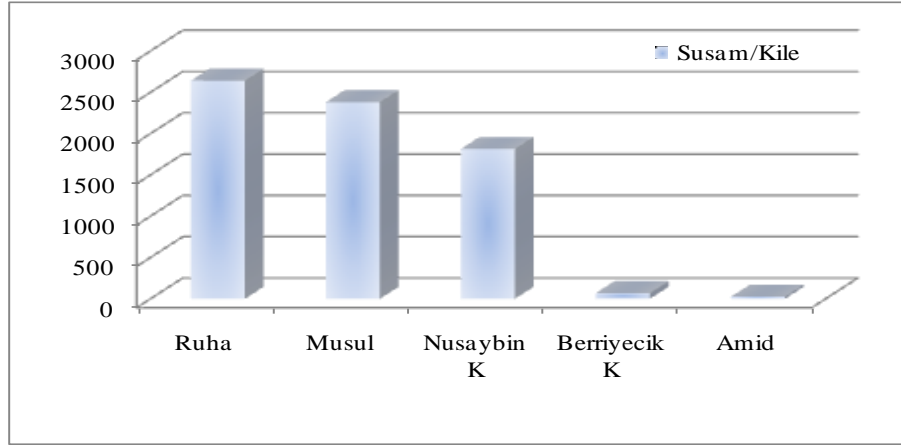
³¹ Ahmet Şemsettin Tan, Susam Tarımı, Ege Tarımsal Araştırma Enstitü Müdürlüğü, İzmir 2012, s.3-49.

³² Susamdan helva ve tahin yapılan atölye. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Tahunhane", Osmanlı Tarih Sözlüğü, s.663.

³³ Ana ve Hit Sancağı için bkz. BOA, TT 998, s.230-243; Hasankeyf Kazası için bkz. BOA, TT 998, s.250-268.

2.642 kile (169.748 kg.) ile Ruha Sancağı idi. Musul Sancağı'nda 2.382 kile (61.217 kg.), Nusaybin Kazası'nda 1.815 kile (23.323 kg.), Berriyecik Kazası'nda 70 kile (899 kg.), Amid Sancağı'nda ise 25 kile (321 kg.) üretim gerçekleşmiştir (Grafik 4). Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam susam üretimi ise 6934 kile (89,102 kg.)'dir.³⁴

Grafik 4: 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyalet'nde Susam Üretimi

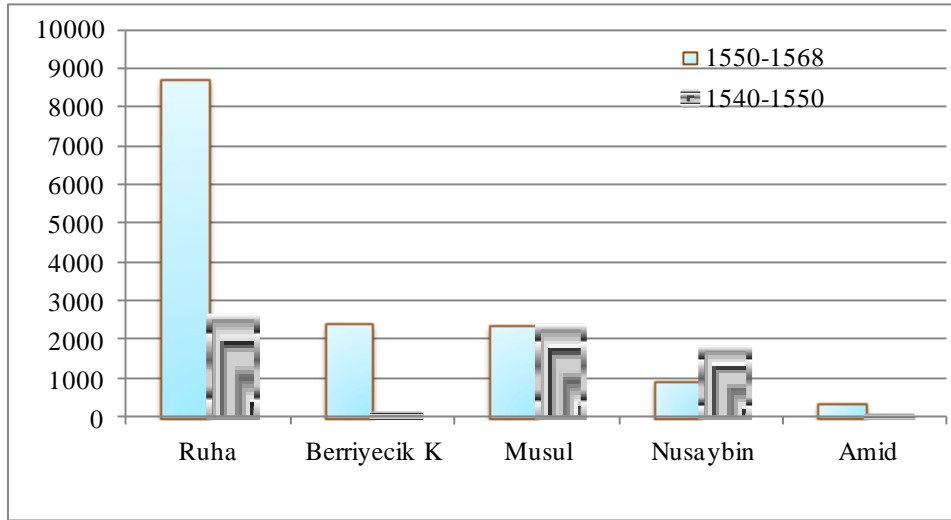
1550-1568 tahrir döneminde, Siverek Sancağı'nın 143 köyünde tespit ettiğimiz toplam 32.391 kile (416.224 kg.) susam istihsalı ile mezkûr sancak, bu yönüyle Eyalet geneli toplam susam üretiminin %49'unu teşkil etmekte idi. Siverek Sancağı'nın sahip olduğu sıcak iklim özellikleri ile yeterli sulama imkânlarının, susamın yetişme-olgunlaşma sürecine büyük oranda katkı sağladığı söylenebilir. Diyarbekir Eyaleti'nin ikinci önemli susam üretim bölgesi ise, 1523 tahrir döneminde müşahade ettiğimiz "tahûnhane" tesisleri ile ön plana çıkan Ana ve Hit Sancağı idi. Öyle ki, 1523 tahrir döneminde susam üretim miktarını saptayamadığımız bu sancaktaki köylülerin ve Arap cemaatlerinin 1550-1568 döneminde 240 dolâb'ta, toplam 16.513 kile (212.192 kg.) susam istihsalinde bulunduğu görülmektedir. Ana ve Hit Sancağı, sahip olduğu bu üretim miktarı ile Eyalet geneli susam üretiminin %25'ini oluşturmakta idi. 1540 tahrir döneminde birinci sırada olan Ruha Sancağı, %229 artış kaydederek 8.701 kile (559.039 kg.) üretim gerçekleştirmiştir. Söz konusu üretimde ciddi anlamda artış görülen bölgelerden birisi de Berriyecik Kazası idi. Nitekim 1540-1550 dönemindeki üretime nazaran yaklaşık 35 kat artış görülen bu kazada 2408 kile (30.943 kg.) susam üretilmiştir. Bu artış, aslında susamın ticari değerinin de arttığının bir göstergesi sayılabilir. Musul Sancağı'ndaki üretimde ise %2 azalma gerçekleşmiş ve 2340 kile (60.138 kg.) üretim yapılmıştır. Bu dönemde iktisadi anlamda dikkatimizi çeken asıl nokta Nusaybin Sancağı'ndaki susam üretiminin neredeyse yarı yarıya azalmış olmasıdır. Bu azalmanın sebebi, burada yaşayan ahalinin daha çok kâr getiren çeltik üretimine geçmesi gösterilebilir. Zira Nusaybin'deki çeltik üretim miktarı gerçekten de hiç azımsanmayacak derecededir. Nitekim Nusaybin Sancağı'nda gerçekleşen 915 kilelik (11.758 kg.) üretim, iklim ve arazi açısından Nusaybin kadar elverişli olmayan Tercil Sancağı'ndaki susam

³⁴ Ziraî üretim açısından sancaklar arasındaki kile ölçü biriminin, standart İstanbul Kilesi'ne olan oranları birbirinden farklı olduğu için kile miktarını kg. cinsine çevirirken: 1 Kile; Amid Sancağı için 12.85 kg., Nusaybin Kazası için 12.85 kg., Ruha Sancağı için 64.25 kg., Musul Sancağı için 25.7 kg., Berriyecik Sancağı için 12.85 kg., ölçüleri baz alınmıştır. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5, İstanbul 1992, s.437-499, 204-235, 528-531.

üretiminden de düşüktür. Diğer taraftan dikkat çeken bir diğer husus ise Amid Sancağı'ndaki üretim artışıdır. Sancak'ta bir önceki döneme göre yaklaşık 15 kat artış gerçekleşerek 370 kile (4755 kg.) değerinde ürün elde edilmiştir (Grafik 5). Bu dönemde susam üretilen diğer bölgeler ve elde ettikleri ürün miktarları ise şu şekildedir: Tercil Sancağı, 935 kile (12.014 kg.); Sincar Sancağı, 540 kile (6.939 kg.); Rakka Sancağı 435 kile (5.590 kg.); Habur Sancağı'nda 144 kile (1850 kg.); Akçakale Sancağı'nda 125 kile (1606 kg.); Ergani Sancağı'nda ise 60 kile (771 kg.)'dir. Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam üretim miktarı ise 65.877 kile (846.519 kg.)'dir (Grafik 6).

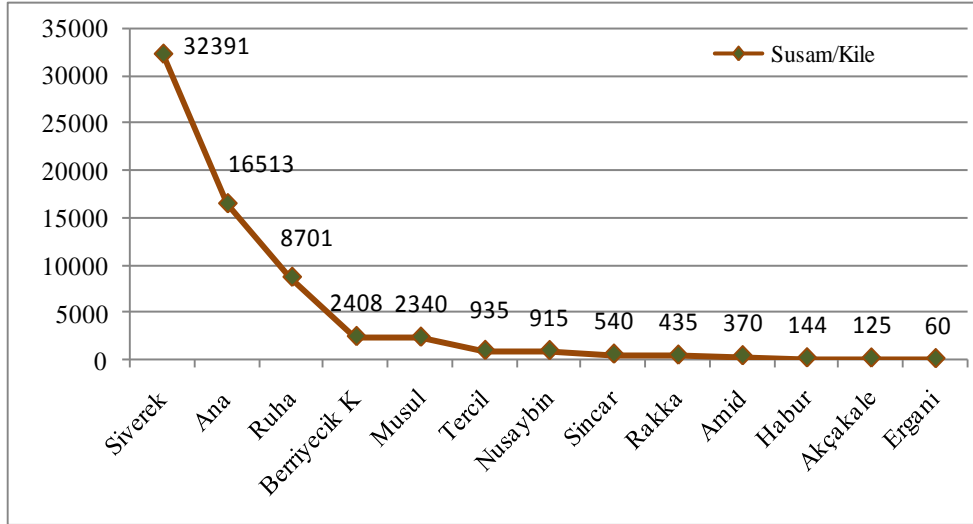
Önceki tahrir dönemlerinde hiçbir sancak ve kazada rastlanılmayan sadece 1550-1568 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Ruha Sancağı'nda tespit ettiğimiz *çörek otu*, mezkûr sancağın sadece iki köyünde üretilmekte idi.³⁵ Söz konusu olan ürünün üretim miktarı ise 60 kile (3855 kg)'dir.

Grafik 5: Diyarbekir Eyaleti'nde 1540-1550/1550-1568 Tahrir Dönemlerinde Susam Üretimi Gerçekleştiren Sancak ve Kazaların Üretimdeki Miktar Değişiklikleri

³⁵ Diyarbekir Eyaleti genelinde sadece Ruha Sancağı'nda tespit ettiğimiz bu ürün, sancağın "Karye-i Şeyh Çoban" ve "Karye-i Seksen Virani" isimli köylerinde üretilmekte idi. Bkz. TKGM, *TD 151*, s. 47b ve 49b.

Grafik 6: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Susam Üretiminde Bulunan Sancak ve Kazalar İle Üretim Miktarları

3. Kenekerçek

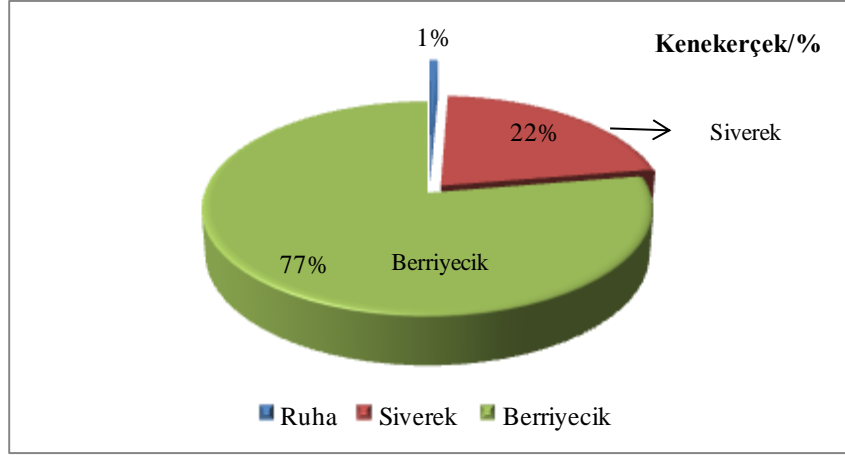
“Kenek”, Hint yağı çıkartılan bir bitki olarak bilindiğinden³⁶ “kenekerçek” de muhtemelen yağ çıkarılan bir bitkidir. Nitekim iklim açısından bakıldığında, ürünün yetiştiği bölgelerin, yağlı tohum üretimine elverişli sancaklar olduğu görülmektedir. 1518, 1540-1550 dönemi tahrirlerinde bu ürün ve üretimi hususunda herhangi bir bilgi bulunmamakta olup sadece 1550-1568 tahrir döneminde Ruha, Siverek sancakları ile Berriyecik Kazası'nda üretildiği görülmektedir. Nitekim Ruha Sancağı'nda 20 kile (1285 kg.), Berriyecik Kazası'nda 2240 kile (28784 kg.), Siverek Sancağı'nda ise 627 kile (8057 kg.) kenekerçek üretimi gerçekleşmiştir. Berriyecik Kazası'ndaki üretim sadece “*Til Cafer*” isimli köyde gerçekleşmiştir.³⁷ Siverek Sancağı'nda bu ürüne 12 köyde rastlanırken, Ruha'da ise sadece “*Karye-i Karışlu*” da rastlanılmıştır.³⁸ Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam kenekerçek üretimi ise 2887 kile (37098 kg.)'dir. Bu toplam üretimin %77'si Berriyecik Kazası'na, %22'si Siverek Sancağı'na ve %1'i de Ruha Sancağı'na aittir (Grafik 7).

³⁶ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986, s.78.

³⁷ TKGM, *TTD 117*, s.314a.

³⁸ TKGM, *TTD 151*, s.71a.

Grafik 7: 1550-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Kenekerçek Üretimi (%)

4. Kendir ve Keten

Kendir, kenevir sapından çıkarılan lif; keten ise *bezir* denilen bir küçük habbe olarak tanımlanmakta olup³⁹ keten ve kendir arasında birtakım farklar bulunmaktadır. Kendirden daha çok kaba dokunan çadır, branda, kalın kumaş, ip, urgan, halat gibi malzemeler yapımında, ketenin ise daha çok yazlık türü elbiselik kumaşlarda kullanılmakta olduğu bilinmektedir.⁴⁰ Keten; rutubetli, siyah, iyi kaliteli toprağa ekilirdi. Üretim için kimi bölgelerde yağmur yeterli iken kimi yerlerde ise sulamaya ihtiyaç hasıl olmakta idi. Toprak önceden üç defa sürüldükten sonra tohum, rüzgârsız bir günde nemli toprağa ekilir ve ardından üzeri toprakla örtülürdü. Belirli bir zaman sonra uzayan keten, sarı bir renk alınca zemine yayılır ve burada kurumaya bırakılırdı. Tersine çevirdikten sonra 4-5 günün sonunda küçük desteler haline getirilerek güneşte bırakılmaya devam edilir, kuruduktan sonra sopa ile dövülerek tohumları çıkarılırdı. Bundan sonra tohumlar toplanır, kalburlanır ve yeni çanaklara konurdu. Desteciklerin suyun üstüne çıkmaması için taşların altında iyice suya batırılırdı.⁴¹ Keten ve kenevir, Osmanlı döneminde tohum ve yağından ziyade lifi için üretilmekte idi. Osmanlı Anadolu'sunda oldukça yaygın bir üretim sahasına sahip olan kendir ve keten, özellikle Sinop, Samsun Kastamonu, Taşköprü, Vezirköprü, Amasya, Merzifon, Tokat, Ordu, Trabzon, İzmir, Ödemiş, Tire, Burdur, Urfa, Suruç ve Malatya'da yetiştirilmekle birlikte⁴², XVI. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde de üretimine rastlanılmaktadır. Ancak keten, Musul ve Ana sancaklarında istihşâl edilirken; kendir, Ergani, Harput, Çemişgezek, Çermik sancaklarında daha kesif üretilmekte idi. Bilhassa urgan imalâtında kullanılan kendir⁴³, üretici konumundaki reaya açısından hem ticari gelir hem de kışın boş zamanlarını bez, sicim, çuval vb. mamüller yaparak değerlendirmek adına önemli bir sınıî faaliyet kolunu oluşturmaktaydı.⁴⁴

³⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s.1145 ve 1186; Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, "Kendir Teli" ve "Kettan", s.394-397.

⁴⁰ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, Isparta 2008, s.175-176.

⁴¹ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", s.752.

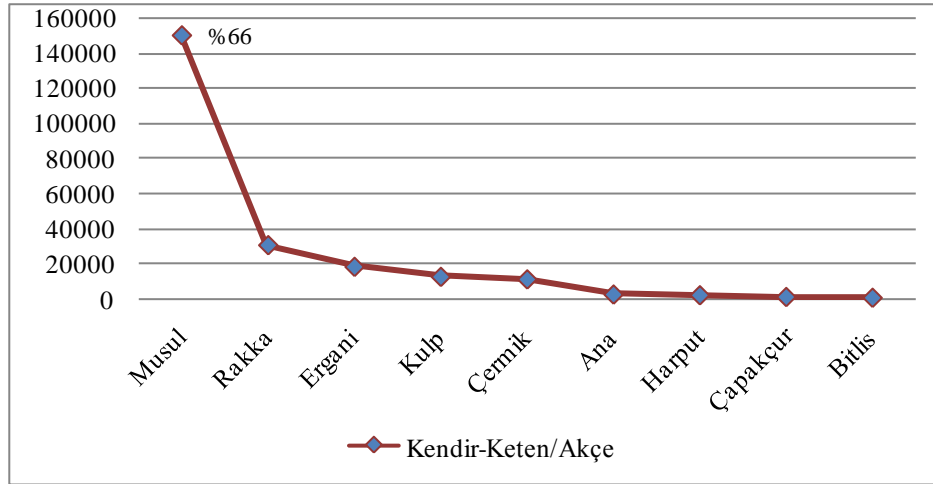
⁴² Mehmet Taştemiş, "Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. yüzyıl sonu XVII. yüzyıl ilk yarısı)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.8, İstanbul 2003, s.4.

⁴³ Ahmet Kankal, *Türkmenin Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Ankara 2002, s.161.

⁴⁴ Mehmet Taştemiş, *a.g.m.*, s. 5.

1518 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin sadece Çemişgezek Sancağı'nda keten üretimine rastlanılmaktadır. “Hums-ı Kettan” olarak kayıtlı olan üründen bu sancakta 1750 akça değerinde hâsıl elde edilmiştir.⁴⁵ 1540-1550 tahrir döneminde ise Eyalet'in Amid ve Musul sancaklarında kendir, Berriyecik Kazası'nda keten üretilmekte idi. Nitekim Amid Sancağı'nda 200 akça, Musul Sancağı'nda 6000 akça kıymetinde kendir, Berriyecik Kazası'nda ise 7500 akça kıymetinde keten istihsâli gerçekleşmiştir.⁴⁶ 1550-1568 tahrir döneminde ise Kulb Sancağı'nda 12520 akça, Harput Sancağı'nda 1990 akça, Ergani Sancağı'nda 18260 akça, Çermik Sancağı'nda 11070 akça, Rakka Sancağı'nda 30670 akça, Çapakçur Sancağı'nda 1000 akça, Ana Sancağı'nda 2400 akça, Bitlis Sancağı'nda 550 akça kıymetinde gelir sağlanmıştır. Bu dönemde diğer sancaklara nazaran Musul Sancağı'ndaki üretim hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Dolayısıyla söz konusu sancakta 10055 kile keten üretiminden 150825 akça kıymetinde gelir sağlanmıştır.⁴⁷ Nitekim bu dönemde Diyarbekir Eyaleti'nde 229.285 akça değerinde üretim gerçekleşirken bunun %66'sını Musul Sancağı teşkil etmiştir (Grafik 8).

Grafik 8: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Kendir-Keten Üretiminin Sancaklar Arasındaki Dağılımı

5. Sumak ve İso

Salkımları ekşi, taneleri yemeklere konan ve yaprakları debbağlıkta kullanılan sumak⁴⁸ bitkisinin yaprakları kırmızılaşınca toplanıp kurutulur ve toz haline getirilir. Yemeklerde çeşni olarak kullanılan ve günümüzde de bölgede tüketimi görülen isot ise, kırmızı acı biberin kurutulmuş adıdır. Diyarbekir Eyaleti'nde 1518 tahririnde bu ürünlere rastlanılmamıştır. 1540 tahririnde ise Mardin Livâsı'nda “Karye-i Şemrak” ta 1000 akça değerinde, Berriyecik Kazası'nda “Karye-i Katancık”ta 500 akça değerinde sumak üretimi yapılmıştır. 1550-1568 tahrir döneminde sumak ve isot üretiminin Eyalet genelinde nispeten yaygınlaştığı görülmektedir. Zira bu dönemde Ergani, Çermik, Amid

⁴⁵ BOA, *TTD* 64, s.857-858. Verilen rakam, toplam öşür miktarının beş ile çarpılması neticesinde elde edilmiştir. Zira belgede hums ifadesi üründen 1/5 vergi alındığı hakkında bilgi vermektedir.

⁴⁶ Mezkûr sancakların ürün öşür oranı 1/10 olarak kabul edilmiştir.

⁴⁷ Keten narh fiyatı 15 akça üzerinden hesaplanmıştır.

⁴⁸ Mehmet Ali Ünal, “Summak”, *Osmanlı Tarih Terimleri Sözlüğü*, s.627.

ve Mardin söz konusu üretimde öne çıkan sancaklardır. Ergani Sancağı'nda 1430 akça, Çermik Sancağı'nda 300 akça değerinde⁴⁹ sumak üretimi gerçekleşirken; Mardin Sancağı'nda 10.730 akça kıymetinde üretim gerçekleşmiştir. Bu dönemde de sumak'ın miktar açısından üretimi konusunda bilgi sahibi olamamakla beraber kıymet açısından baktığımızda Mardin Sancağı'nın ön sırada olduğu söylenebilir. Amid Sancağı ise son tahrir döneminde "isot" üretimi ile öne çıkmıştır. Nitekim bu sancakta 2850 kile (36.623 kg.) 18900 akça kıymetinde isot hasılatı olmuştur.⁵⁰ Diyarbekir Eyaleti'nin diğer sancaklarında bu ürünlere rastlanılamaması kanaatimize göre ya bu sancaklarda sumak ve isot üretimi yapılmadığını ya da öşür alınacak kıymette üretim gerçekleşmediğini göstermektedir.

6. Zeytin ve Zeytinyağı

Günümüzde her iki yarım kürenin 30°- 45°. enlemleri arasında yetiştirilen zeytin, Akdeniz ülkelerinde eskiçağlardan beri bilinen ve ziraati yapılan bir üründür. Şartlar müsait olduğunda kıyı şeridinde 200 metrelik bir mesafe içinde ve 600-700 metre yüksekliğe kadar olan yerlerde yetiştirilir. Ağaç dikildikten 7-8 yıl sonra mahsul vermeye başlarsa da en yüksek verim 10-15. yılda elde edilir.⁵¹

Ege Adaları, Batı Anadolu ve Suriye kıyıları zeytinin bol yetiştiği ve zeytinyağı üretilen bölgeler olarak görülmektedir. Zeytinin en önemli özelliği yağ çıkarılmasına elverişli olmasıdır. Tane olarak da tüketilen zeytinden elde edilen yağ sabun sınıfinin temel maddesi olup⁵² aydınlatmada da kullanılan değerli bir üründür.⁵³ Osmanlı Devleti'nde zeytinyağı, umumiyetle zeytinlerin ayakta ya da mengenerde ezilmesi neticesinde gerçekleşmekte olup, ayakta ezilen zeytinlerden %8-13 oranında yağ elde edilmekte idi. Geleneksel olarak halk, topladığı zeytinleri evin avlusunda ve açıkta uzun müddet bekletir ve bir torbaya koyup su ile ıslatıp ayakları ile ezerek yağ elde ederdi. Halk arasında bu metoda "ayak yağı veya torba yağı" adı verilmiştir. Başka bir yöntemde ise toprak çukurlar içerisinde ayakta ezilen zeytinlere sıcak su dökülür ve suyun üzerinde kalan yağ toplanırdı.⁵⁴ Tespitlerimize göre Diyarbekir Eyaleti'nde 1518 tahrir döneminde toplam 800 müd (1600 kile/20560 kg.) zeytin üretilmiştir. Bu üretim Amid, Mardin ve Berriyecik sancaklarında gerçekleşmiş olup, Amid Sancağı'nda "eşcâr-ı zeytin", Mardin ve Berriyecik sancaklarında ise "revgân-ı zeyt" adı altında üretimden vergi alındığı müşahede edilmektedir. Nitekim Amid'te 200 men zeytin, Mardin ve Berriyecik'te ise toplam 600 men zeytinyağı üretimi yapılmıştır.⁵⁵ Daha sonraki dönemlerde eyaletin sadece Musul Sancağı'nda üretimine rastlanan zeytinin 1540 döneminde 230 kile (5750 akça)⁵⁶, 1550-1568 döneminde 35000 akça kıymetinde üretimi gerçekleşmiştir.

⁴⁹ Ürünlerden bu dönemde öşür üzere (1/10) vergi alındığı bilinmektedir. Bkz. TKGM, *TTD 106*, s.247a ve 345a.

⁵⁰ Eyalet genelinde yalnız Amid Sancağı'nda rastladığımız isot'tan öşür üzere (1/10) vergi alınmakta idi. Bkz. TKGM, *TTD 155*, s.257b, 260a, 261b, 269b.

⁵¹ *AnaBritannica*, "Zeytin", C.XXII, İstanbul 1990, s.569-570.

⁵² Osmanlı Devleti'nde sabun imalatı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Said Öztürk, "Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii", *Türkler*, C. 10, Ankara 2002, ss.781-790.

⁵³ Zeki Arkan, "Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.25/2006, s.3-4.

⁵⁴ Faruk Doğan, *Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İstanbul 2007, s.162-165.

⁵⁵ Söz konusu ürünün öşür oranı 1/10 kabul edilmiştir.

⁵⁶ 1540 yılına ait Musul Sancağı'nda zeytin üretimi ile alakalı olarak 73. sayfada kile olarak miktarı belirtilirken, 91. sayfada sadece akça cinsinden değeri belirtilmiştir. Nitekim kile miktarı verilen bilgiye baktığımızda zeytinin 25 akça üzerinden işlem gördüğü ifade edilebilir. Bkz. BOA, *TT 195*, s.73 ve 91.

SONUÇ

Klasik dönem Osmanlı sınâi sektörüne ham madde sağlayan sınâi bitkileri üretimi, XVI. yüzyıl Diyarbekir ekonomisine büyük oranda katkı sağladığı gibi şehir ve kaza merkezlerinde bulunan pek çok atölyenin ve sınâi tesisin üretim faaliyetine de canlılık kazandırmıştır. Her ne kadar şehir ekonomisi, tarım-toprak ilişkisinden bağımsız görünüyormuş izlenimi verse de aslında sanayi öncesi Osmanlı endüstriyel faaliyetleri tarım ekonomisi ile doğrudan bağlantılıdır. Üretimin büyük oranda topraktan sağlandığı gerçeği, göz önünde bulundurulduğunda, sınâi sektöre kaynak teşkil eden ham maddelerin temini açısından tarımın önemi çok iyi anlaşılır. Nitekim dokuma sınâi; pamuk ve keten üretimi ile, tahûnhane sınâi kolu; susam üretimi ile doğrudan ilişkilidir. Üretimin her kolunu vergilendiren devlet, bu sınâi tesislerinden de ilgili sancağın kanunnâmeleri mucibince belirli miktarda gelir sağlamaktadır. Bu alandan sağlanan gelirler, devletin maliyesine ciddi oranda katkı sağladığı için gelir gider dengesini muhafaza edebilmek adına bütün iktisadi faaliyet aşamaları kontrol altında tutulmakta ve bu alanda planlı bir üretim sistemi takip edilmektedir.

Sınâi ürünleri bağlamında lif ve yağ endüstrisine kaynak teşkil eden ürünlerin yetiştirme şartları değerlendirildiğinde Diyarbekir Eyaleti'nin hemen her bölgesinde bu ürünlerin üretilmediği, ürünün sadece yetiştirme ve olgunlaşma şartlarına uygun arazilerde istihsalinin gerçekleşebildiği tespit edilmektedir. Diğer taraftan tahrir verilerini dikkatle incelediğimizde 1518 tahririnde Kiğı Sancağı'nda üretimi görülmeyen sınâi maddelerinden pamuğun, sınâi metâ bakımından artan önemine binaen 1550'den sonra mezkur sancakta yetiştirilmeye başlandığı görülmektedir. Bu durum aslında dokumacılık sektörünün ana maddesini oluşturan pamuğa duyulan gereksinimin üst seviyeye ulaştığının ve Diyarbekir Eyaleti'nin dokuma sınâindeki aktivasyonunun fiili bir göstergesi olmalıdır. Öyle ki Diyarbekir Eyaleti'nde üretilen pamuklu dokumalar, Anadolu'nun her köşesine gönderildiği gibi, Halep'ten Trabzon'a, Harput'tan Musul'a kadar bir çok bölgede alıcı bulmakta idi. Pamuğa nazaran susam, keten ve kendir gibi ürünlerin üretim miktarı düşük seviyede kalmış; ancak yine de bölgenin ihtiyacına cevap verilebilmesi adına üretimleri belli seviyede devam etmiştir.

Nitekim XVI. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde pamuk üretimi alanında Amid, Ruha, Harput gibi sulamaya elverişli bölgeler öne çıkmakta iken; bir yağ bitkisi olan kenekerçek üretiminde Berriyecik Kazası; susam üretiminde Ruha, Musul, Nusaybin, Siverek sancakları; keten, kendir ve zeytin üretiminde ise Musul Sancağı önemli merkezler olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

I.Arşiv Kaynakları

- BOA. TD 64.
BOA. TD 200.
BOA. TD 195.
BOA. TD 308.
BOA. TD 413.
BOA. TD 406.
BOA. MAD 351.
BOA. TD 208.
TKGM. TTD 155.
TKGM. TTD 151.
TKGM. TTD 188.
TKGM. TTD 117.
TKGM. TTD 96.
TKGM. TTD 106.
TKGM. TTD 126.
TKGM. TTD 127.

II. Araştırma ve İnceleme

- Akdağ, Mustafa (1995). *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi 2 (1453-1559)*, İstanbul.
Akgündüz, Ahmed (1992). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C.5, İstanbul.
AnaBritannica (1990). "Zeytin", C.XXII, İstanbul.
AnaBritannica (1989). "Pamuk", C.XII, İstanbul.
Arıkan, Zeki (2006). "Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.25, 1-28.
Bakır, Abdülhalik. "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, C.LXIV, S. 241, 749-821.
Barbarao, Josaphat (2009). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (Çev. Tufan Gündüz), İstanbul.
Barkan, Ömer Lütfi (1943). *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları*, İstanbul.
Bizbirlik, Alpay (1999). "16. Yüzyıl Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.XIV, İzmir, 109-133.

- Bizbirlik, Alpay (1993). “16. Yüzyılda Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Araştırma”, *Osmanlı-Araştırmaları*, S. XIII, 137-162.
- Çevik, Adnan (2009). “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı”, *Osmanlı-Araştırmaları*, S.33, 35-64.
- Doğan, Faruk (2002). *Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İlisulu, Kamil (1973). *Yağ Bitkileri ve Islahı*, İstanbul.
- İnalçık, Halil (1979-1980). “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, ,1-66.
- İnalçık, Halil (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul.
- Kankal, Ahmet (2002). *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Ankara.
- Korkusuz, Şefik (2003). *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, İstanbul.
- Kütükoğlu, Mübahat (2000). *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir.
- Martal, Abdullah (2007). *Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir*, İzmir.
- Özdemir Rifat (1986). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara.
- Öztürk, Said (2002). “Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii”, *Türkler*, C.10, Ankara,781-790.
- Ripper, Thomas (2012). *Diyarbekir Merwanileri-İslami Ortaçağda Bir Kürt Hanedanı*, (çev. Bahar Şahin Fırat), İstanbul.
- Şemseddin Sami (2004). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul.
- Şeşen Ramazan. “Cezire”, *TDVİA*, C.7, 509-511.
- Tabakoğlu, Ahmet (2002). “Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi”, *Türkler*, C.10, Ankara, 653-694.
- Tan, Ahmet, Şemsettin (2012). *Susam Tarımı*, Ege Tarımsal Araştırma Enstitü Müdürlüğü, İzmir.
- Taştemir, Mehmet (2003). “Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. yüzyıl sonu XVII. yüzyıl ilk yarısı)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.8, İstanbul, 1-24.
- Turan, Ahmet, Nezihi (2012). *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (2008). *Osmanlı Devrinde Sinop*, Isparta.
- Ünal, Mehmet Ali (1989). *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul.

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

Изтаева В.А.

К.п.н., доцент КазУМОиМЯ*

АННОТАЦИЯ

Азаматтық қоғам және қарым-қатынаста (серіктеспен сөйлесу барысында) немесе мемлекетпен кикілжің кезінде күшке ие болады, бұл құқықтық қоғам институттары өздерінің заңнамасы бойынша, жоғарғы деңгейлі және ұлттық жүйе заңнамасына тәуелсіз қызмет етеді дегенді білдірмейді. Тек мемлекеттік билік-легитимділік жоғарғы билік арқылы басқарылатын, заңның арқасында мемлекетте жүзеге асырылатын мемлекет азаматтық қоғамда әсерлі қорғаныс болып, жалпы ортақ саяси қауымдастықта оның жеке мүдделерін синтездей алады.

Тірек сөдер: азаматтық қоғам, ұлттық діл, нарық және нарықтық қатынас жағдаяты, заңдарды бекіту, жеке тұлға ретінде рух бостандығы, қоғамық тәртіп

ANAYASA HUKUKU TEMELINDE SIVIL TOPLUM KURULUŞLARININ OLUŞUMU

ÖZ

Sivil toplum ve ilişkilerinde (ortaklarla konuşma sırasında) veya devletle çatışma halinde güce sahip olabilir. Bu yasal toplumsal kurumlar kendi kanunlarına göre, üst düzeyde ve ulusal sistem yasalarından bağımsız faaliyet edeceği anlamına gelmez. Sadece devlet yetkilileri yasal gücüyle yönetilen kanun sayesinde ülkede yürütülen sivil toplumda etkili bir savunma olup genel politik toplumda onun kendi kişisel çıkarlarını sentezleyebilir.

Anahtar Kelimeler: Sivil toplum, ulusal zihin, piyasa ve pazar ilişkileri, yasaların onaylanması, bireyin ruh özgürlüğü

---

* email: iztaeva.venera@mail.ru

Азаматтардың санасында алпауыт мелекеттің қажеттілігі туралы түсінік тамырланып кетті. Мемлекеттік ақыл-ой жүйесі басты ерешелігі болды. А.Грамши бұл ерекшелікті бұлай түсіндірді: «Мемлекет Шығыс Азаматтық қоғам бірінші орында, аморфтық күйде болды». Батыста екі мемлекеттер арасында және азаматтық қоғамда ретке келтірілген қарым-қатынас болды, және мемлекет әлсіреген кезде азаматтық қоғамның нық жүйесі дәл сол кезде сыртқа шығатын. Мемлекет тек артында мықты қамал мен казематов бар бастапқы ор болды.¹

Мемлекетсіз (мемлекеттік органдарсыз және мемлекеттік билікті басқа институттар) азаматтық қоғам (оның институттары) қазіргі заманауи түсінікте болмаушы еді. Азаматтық қоғам күш пен дамуға дәл қарым-қатынас бағытында даму (әріптес пен сұхбат) немесе мемлекетпен қарама-қайшылықта (дау дамайда) ие болады, бұл мемлекеттік қоғам өзінің мықты және саяси режимдегі ұлттық жүйеге тәуелді емес заңдары бойынша қызмет етеді дегенді білдірмейді. Сонымен қатар егер азаматтық қоғамға саяси әдістер арқылы оған тәртіп орнатып отырмаса, ол азаматтық болып қала алмайды.²

Мемлекетте заңды жоғарғы билік арқылы басқарылатын мемлекет-мемлекеттік билік бола алады, азаматтық қоғамның өзінен болатын әділетсіздікке нәтижелі қорған бола алады және оның жалпы саяси қауымдастықта жеке қызығушылықтарын жинақтай алады. Азаматтық қоғамның пікірінше «жоғарыдан» бастамашылық ете алады, бірақ директивті нұсқау жасай алмайды, болмаса мемлекетте экономикалық қарым-қатынаста дамитын азаматтық қоғамның негізінде экономика динамизмі орналасқан. Серпінді дамып келе жатқан экономика биліктің орталықтандырылуымен үйлеспейді; ол көбінесе оның модульді мүмкіндіктерімен, өздерінің нарықтық қатынас және нарықтық жағдаяттары білім құрылымына сәйкес азаматтық қоғамға сай.³

Азаматтық қоғам мемлекеттің жүйесін талдамас бұрын, шет елдердің тәжірибесіне жүгінейік. Заманауи азаматтық қоғамның басым батыс тұжырымдамасы оның саяси салаға бағытталған (ортақ шешім шығарушы), бірақ саяси салада бұл жүйелер қамтылмаған мемлекетпен қарым-қатынасын адамдармен әрекеттестігі деп анықтайды.⁴ А. Де Токвилдің артынша "азаматтық және саяси қоғамды бөлетін Э.Арато да «демократияның тұрақтылығы және оның болашақта дамуы азаматтық және саяси қатынасқа байланысты» екеніні атап өтті.⁵ Осылайша ол, осы немесе басқа саяси қоғамды бөліп, байланыс саласында ерекшеленген және де азаматтық қауымдастық пен қозғалыс негізінде экономикалық қоғам мен экономикалық қауымдастықтың арасындағы ерекшеліктерді анықтайды.⁶ Сонымен қатар неоконмуитарлы тұжырымдамамен.⁷ Батыста мемлекет пен азаматтық қоғамның контрактуралды доктринада корсетілген идеологиялық байланысы туралы

¹ Грамши А. Избр. соч.: В 3-х томах. М., 1957. Т. 3. С. 200.

² Гражданское общество: истоки и современность СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2000. С. 10.

³ Правовые основы взаимосвязи гражданского общества и государства. М., 1997. С. 195.

⁴ Арато Э. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание и направления для дальнейших исследований // Полис. 1995. № 3. С. 50, 51.

⁵ Кулиев М.Р. Гражданское общество и право: опыт теоретического исследования. М., 1997. С. 110.

⁶ Витюк В.В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция. М., 1995. С. 59.

⁷ О различных вариантах теории контрактурализма Дж. Роулса и Н. Лумана М., 1997. С. 421–423

біршама басқаша түрі пайда бола бастады. Контактuaлизм тұжырымдамаларына сәйкес.⁸ мемлекеттің басты тапсырмасы институттарда құқықтық кеңістіктің әмәрлі түрде жүруін бақылау. Дегенмен, осындай жағдайларда бірнеше маңызды сұрақтар пайда болады: кім бақылайды? Азаматтық қоғамды мемлекет қаншалықты дұрыс немесе бұрыс бақылайды?

Бақылаушыны өз міндетін дұрыс атқармағандығы үшін қалай жауапкершілікке шақырса болады? Оны кім жасау керек? (Бұл мәселеде ол қаншалықты білікті болуы керек)? Егер бұл бақылаушы соншалықты мықты болса (мемлекет үлкен мемлекеттік-басқарма аппаратына және қаржы мүмкіндіктеріне ие), одан бір нарсе сұрай алады ма?

Тағы бір жолы бар- азаматтық қоғамның мемлекеттен жоғарылауы. (Т. Пейс и Т. Пейн). Әсіресе бұл жол мемлекет тек зұлымдық, және бұл сала неғұрлым аз болса, соғұрлым жақсы дейтін Т.Пейс үшін ең маңызды. Шамамен бұл көзқарас А.Токвиль мен Дж. С.Милгесай.⁹ Пікірімен келіспеуге болмайтын Калашниковке ұсынғандай жоғарыда келтірілген ұстанымдар шегі болып табылады. Шынайы өмірде мемлекет пен қоғам бұрын да тығыз байланыста болған және солай қала бермек: мемлекетте де, азаматтық қоғамда да мейірімділік пен зұлымдық бұрыннан араласқан және іліскен.¹⁰

Мемлекетті азаматтық қоғам қалыптасуының құралы («құқықтық мінбе») ретінде қарастыратын тағы бір тәсіл И.Канттың пікірлерінде көрініс тапты. Ол мүшелеріне толыққанды бостандық берілетін қоғамда ғана табиғаттың ұлы мақсаты – адамға аманатталған келешектің дамуына қол жеткізуге болады дей отырып, адамзат үшін басты мәселені «жалпыға бірдей құқықтық азаматтық қоғамға жету»деп санайды. Сонымен бірге, табиғат осы мақсатқа өз күшімен жеткенді қалайды. «Міне, осы себепті, ішкі заңдардағы ең жоғары деңгейдегі еріктілікке қарсы тұруға болмайтын зорлықпен үйлесетін қоғам, яғни, толыққанды әділетті азаматтық құрылыс адамзат үшін табиғаттың жоғарғы міндеті болуы керек. Өйткені, осы міндетті шешу мен орындау арқылы табиғат біздің тегімізге қатысты басқа да мақсаттарға жете алады».

Еркіндік жайлы сөз қозғай отырып, И.Кант азаматтық қоғам онсыз болмайтын әрі толықтай дамымайтын құқыққа, сонымен қатар, заң қабылдау жолымен ішкі қоғамдық қатынастарды реттеп отыратын мемлекетке ерекше көңіл бөледі. Азаматтық қоғамға арналған И. Канттың мұрасын талдаған Е.С.Строев бүгінгі және ертеңгі күннің талабына сай келе алатын тиімді мемлекет ғалымдар «азаматтық қоғам» деп атайтын әлеуметтік қатынастардың кең көлемдегі жиынтығынсыз мүмкін емес: «Біз, мемлекеттік басқарудың тәжірибешілдері, азаматтық қоғам ұғымынан топтар мен адамдар қызметінің ерікті әрі еркін өнімі болып табылатын және жеке, топтық қызығушылықтар мен қажеттіліктерді жүзеге асыруда қызмет ететін мемлекеттік емес әлеуметтік қатынастар және институттар жүйесін ұғынамыз».

⁸ История политических и правовых учений. М., 1997. С. 421–423.

⁹ Калашников С.В. Конституционные основы формирования гражданского общества. М., 2001. С. 29.

¹⁰ Арато Э. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание и направления для дальнейших исследований // Полис. 1995. № 3. С. 75-77.

Мемлекет, отбасы, тайпа, ұлт, діни және басқадай тұтастық ұғымдарынан бөлек «Азаматтық қоғам» санаты Гегельдің «Құқық философиясында» толықтай қамтылған. Онда, бір жағынан, бастамашылардың еңбегі сыни тұрғыдан қаралса, екінші жағынан, азаматтық қоғам теориясының этатистік негізін тұжырымдап әрі мемлекет азаматтық қоғамның кепілі екенін дәлелдей отырып, «азаматтық қоғам-мемлекет» оппозициясының диалектикасын талқылауда негізгі жаңа элементтерді енгізеді.

Гегельдің азаматтық қоғамдағы институционализация құқықтық мәселенасына қызығушылығы еркін рух идеясының тұлғалық болмысы тұжырымдамалық ұғымының бірыңғай дамуында анық көрінген. Құрамына абсолютті идеяның, табиғат пен рухтың даму сатысын қосушы жалпы әлемдік схематикада құқық «супертриаданың» соңғы мүшесіне жатады. Өз кезегінде, рух эволюциясы субъективті, объективті және абсолютті сатыларға бөлініп, әрқайсысы сол триадалық қағидатқа сәйкес дамиды. Екінші саты, яғни, объективті рух, триадаға мынадай құқық береді: тар мағынадағы құқық (дерексіз құқық), моральділік және адамгершілік. Құқықтың болмысы - дерексіз құқық пен моральділік арқылы адамгершіліктің өрлеу әлемі. Дерексіз құқық цивилистка (меншік, келісім) мәселелерінің және қылмыс пен жаза («құқық емес») маңызды бөлігін қамтиды. Моральділік қылмыс құрамының субъективті жағынан басталып, философиялық моральда (ниет пен игілік, жақсылық пен ар-намыс) дәстүрлі түрде қаралатын аксиологиялық санатқа ауысады. Адамгершіліктің соңғы санатына отбасы, азаматтық қоғам және мемлекет жатады.

Гегельде азаматтық қоғам «отбасы мен мемлекеттің арасында» орналасқан; соңғысы «саяси дене» ретінде анықталып, азаматтық қоғамды бақылайды. Мемлекет азаматтық қоғам институттарынан мейлінше жоғары сатыда орналасқан. Осы мәселеде И. Бентам, Ж. Сисмонд, Л. фон Штейннің ойлары бір жерден шығады.

Аталған қос ұстаным әлі де ақырғы шек болып саналады және мемлекет пен азаматтық қоғамның идеал-типтерге бөлінуі эвристикалық тұрғыда пайдалы болса да, онда қоғам мен мемлекет қарым-қатынасының (С. Перегудов және отандық авторлар бөліп көрсететін) түрлі аспектілері қолданылады.

Біріншіден, генетикалық тұрғыдан: еуропалық тарихта азаматтық қоғам өзара көмекпен құрылды. Корольдік билік автономды қалаларға ықпал етсе, азаматтық қоғам демократиялық мемлекеттің құрылуына септігін тигізген басты факторлардың бірі болды. Екіншіден, бір-бірімен арақатынастылық мәнінде болды. Өйткені, тек қана азаматтық қоғам мемлекетке ықпалды қадағалау жүргізіп қоймай, мемлекеттің өзі де азаматтық қоғамның жеке және бірлескен қызығушылын азайтты. Қос міндет те бірдей қажет болды.

Гегельдік этатистік дәстүрдің бірқилы жалғаушысы буржуазды азаматтық қоғамның шарасыз құлдырауын дәйектеген К. Маркс болды. Бұл құлдыраудың заңдылығы XIX ғасырдың ортасында өндірістің дамуына тежеу болған капиталдық жолдың келешексіздігі ретінде айтылған. К. Маркс гегельшілдіктен материализмге өту кезеңінде былай жазды: «Шындығында отбасы мен азаматтық қоғам мемлекеттің алғышартын құрайды; олар нағыз әрекет етушілер, спекулятивті ойлауда мұның бары басқа түседі». Марксизм үшін осындай ұсыныстың орын

және алдағы дәуірдегі азаматтық қоғамның мемлекетпен қатынасының мәні жайлы экстрополяциясы тән. «Азаматтық қоғам,- деді К. Маркс және Ф. Энгельс,- өндіруші күштің анықталған даму сатысы аясында индивидтердің барлық материалды қатынасын бауырына алады. Ол берілген сатының түгелдей сауда-өнеркәсіптік өмірін қарамағына алады және мемлекет пен ұлттар аралығында, ұлттан сыртқары шығып, мемлекет ретінде іштей құрылуы керек».

Азаматтық қоғамға жоғарыдан бастамашылық етуге болады, бірақ директивті жарғымен құруға келмейді. Себебі, азаматтық қоғамның негізінде экономика динамизмі жатыр. Расында, бұл өктемшіл жүйеде барлығы бағынышты екендігін, экономиканы және нарықтық қатынастарды абсолютті басқару базасында азаматтық қоғамды құруға болатындығын көрсететіндей қиял туғызады. Құрылысы бойынша тура келгенімен, мазмұны сай келмейді.

Осы тандемнің қалыптасуы мен дамуында келісе қатар өмір сүрудің тепе-теңдік қағидаты мен құрылысы бастапқылық қағидаты мен өзгеге қатысты экспансия пішініне орын берген кезеңдерді бөліп алуға болады. Тарихи жоспарда тепе-теңдік қағида емес, көбіне ерекшелік болып саналады.

Материалды өндіріс пен нарық базасына негізделген қоғамның индустриалды типі, мемлекет пен азаматтық қоғамның жарияланған селбесуі негізінде оңтайлы дами алады. Егер мемлекет институты тандемнің мүмкіндіктерін шектесе, азаматтық қоғамның тірегі жояды. Тоталитарлық режимнің үлгісі қалыптасады.

Азаматтық қоғам өзін биліктің беделіне қарсы оппозицияның шын үлгісі деп жариялайды. Азаматтық қоғамның нормасы келісілген қатынасқа индивидтердің бағынуы болып табылады. Тек азаматтық қоғамда индивид бостандық субъектісі мәртебесіне ие болып, өзге саяси ықтиярдың тұтқындығынан, манипуляция объектісі болудан құтылады. Мемлекетпен салыстырғанда азаматтық қоғамның артықшылығын ескере отырып, қоғамдық өмірді мейлінше адамгершілікке сай еткісі келген абстрактсыз қалауды ғана емес, нақты қоғамның дамуының ерекшелігі мен даму заңдылығына баса назар аудару керек.

Азаматтық қоғам мемлекет институты қоғамдық қатынастар тәртібі қызметін тиімді атқара алмағанда, азаматтық мәміле мен дүниетанымдық плюрализмнің алғышарттары жетілгенде, өзіндік мәртебесі бар және мемлекеттік институттармен тең дәрежеде сұхбат жүргізе алатын, мемлекеттің саяси экспансиясына қарсы тұрып, оның ауырлығы болып, монополияға жеткізбей қоғам дамуына қамқорлық ететін жүйеден өзін-өзі қамтитын жүйеге айналуын қадағалайтын қоғамдық институттардың жиынтығы қалыптасқанда пайда болады.

Жаңа еуропалық өркениет қалыптасуы мен дамуы шартында қоғамдық тәртіптің нормаларын қабылдай отырып, адам құқығының ерікті императиві мен бюрократияның билеушісінің пайдалылығы арасында қалып қоятын мемлекет болуы мүмкін. «Бұранда» еріктілігі «мемлекеттік машина» еркіндігіне әдеттегі жеке адамның құқығы дерексіз адамның конституциялық құқығын сақтауда бұзылғанда келіспеушілік танытады. Және тек азаматтық қоғамның арқасында қарама-қайшылық еңсерілмесе де, оның қарқынын баса алады.

Азаматтық қоғам және мемлекет мәдениет институттары ретінде саналады, сондықтан, олардың даму мәселелерін мәдени контекстке сай қарастырған жөн.

К.п.н. В.А., доцент КазУМОиМЯ

Құқықтық, саяси мәдениеттер- азаматтық қоғам мен мемлекетті қалыптастырудың маңызды шарты. Мемлекеттіліктің саяси өзгеруі, қоғамның қалыптасуы құқықтық мәдениет негізінде жүзеге асып, оның мәнін ашуы керек.

Халықтық биліктің екі түрі бар: мемлекеттік билік және өзін-өзі басқару(көбіне мемлекеттік билікке ұқсас). Егер мемлекеттік билікте бар халықтың, мемлекеттің еркі көрсетілсе, жергілікті өзін-өзі басқаруда жергілікті халықтың билігі ғана жүзеге асады. Мемлекеттік билік органдары мен азаматтық қоғам қарым-қатынасына келесідей негіз береді:

- халық өз билігін тікелей , мемлекеттік билік органдары және жергілікті өзін-өзі басқару жүзеге асырады;
- мемлекеттік билік заң шығарушы, атқарушы және соттық болып бөліне отырып жүзеге асады;
- жергілікті өзін-өзі басқару кепілдендіріледі және мойындалады.

(Н.И. Матузовтың ойынша, «азаматтық қоғам» сөз тіркесі шартты, сондықтан, «азаматтық емес» және «антиазаматтық» қоғам болмайды. Кез келген қоғам азаматтардан тұрады және оларсыз мәнсіз. Тек мемлекетке дейінгі, мәдениетсіз (рушылдық) қоғамды азаматтық деп атауға келмейді. Біріншіден, оның себебі, шалалық, жабайылық әрі дамымағандықтан; екіншіден, ол уақытта «азамат», «азаматтық» ұғымдары болмаған. Азаматтық қоғам - әлеуметтік тұтастықтың дамуының, пісіп жетілгендігінің, әділеттілігінің, парасаттылығының, адамгершілігі өлшеміннің жоғарғы деңгейі. Азаматтық қоғам түсінігінің баяндамасы , автордың пікірінше, оның шынайы болмысы мен табиғатын сипаттайды. Мұнан шығатын қорытынды: мемлекеттік-құқықтық институттар барынша дамыған әрі демократияшыл болған сайын, тұлғаның құқықтық мәртебесі адамгершілікке сай және қоғамның азаматтық атану құқығына ие болады. Алайда, Н.И. Матузов азаматтық қоғамды - еркін индивид- меншіктенуші мен олардың бірлесуіндегі ерекше қызығушылықты түзуші, ішкі мемлекеттік және ішкі саяси қатынастардың(экономикалық, әлеуметтік, мәдени, адамгершілік, діни, рухтық, отбасылық) жиынтығы деп санайды. Мұның бәрі дұрыс еместей көрінеді. Азаматтық қоғамға мемлекеттік емес табиғат тән санат. Онда ерікті қоғамдық бірлестіктер – тікелей мемлекеттің араласуынсыз, бірақ конституциялық құрылымның қағидаттарына сай қызмет ететін азаматтардың өз құқықтары мен заңдық қызығушылықтарын қоғау мақсатында құрылған одақтар, ассоциациялар, қозғалыстар, қорлар, жергілікті өзін-өзі басқару клубтары, қоғамдық ұйымдар көрсетілген. Мемлекеттік емес құрылым мемлекет және оның органдарымен тығыз іс-әрекет жасайды. Қорыта келе, біріншіден мемлекет пен азаматтық қоғам мемлекеттің өзара тәуелді әрі шартталған мәдениет институттары: мемлекетсіз (мемлекеттік органдар және мемлекеттік биліктің басқа да институттары) ұғымның заманауи түсінігінде азаматтық қоғам (олардың институттары) болмас еді; мемлекеттік органдардың қызметін арнайы бір деңгейде шектейтін және қадағалайтын институт - азаматтық қоғамсыз, демократиялық құқықтық мемлекет болмаушы еді.

Екіншіден, азаматтық қоғам институттарын мемлекет тарапынан қолдау мен қалыптастыру тұжырымдамасы болып ҚР мемлекеттік органдары билігінің мемлекеттік кепілдік және механизм қызметінің ұлттық заңдылыққа, саяси режимге

және мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық жүйеге негізделген, келесі міндеттерді жүзеге асыруға бағытталушы болып табылады: олар а) жалпы міндеттер: конституциялық құқық кепілі мен адам және азамат құқығын тиімді жүзеге асуын қамтамасыз ету; құқықтық демократиялық ел қалыптастыру; экономикалық қызметтің кәсіпкерлік және басқа тыйым салынбаған қызметінде ел экономикасының дамуы; б) арнайы міндеттер: қоғамдық бірлестіктердің қызметі мен тіркелуінде қолайлы заңнамалық режим құру; ҚР заңнамасына қайшы келмеген жағдайда мемлекеттің мемлекеттік емес сектордың қызметіне араласпауы; мемлекет және үшінші жақ тұлғалар тарапынан азаматтық қоғам институттарына қаржылық, әдістемелік және ұйымдық-құқықтық қолдау мемлекеттік бағдарламаларын жасау және іске қосу; әкімшілік реформада, жемқорлыққа қарсы қызметте, заңнамалық және нормативті актілер жобасын талдауда азаматтық қоғам институттарының қатысуын қамтамасыз ету.

Үшіншіден, мемлекет пен азаматтық қоғамның теориялық бөлінуі ғылыми тұжырымдамасын мынадай тұжырымдамаларға жіктеу қажет: Олар а) мәні осы ұғымдардың бірлігінде және табиға туыстылығында болатын мемлекет пен азаматтық қоғамның теңестірілуі және өзара шарттылығында, ұқсас институттары мен мақсаты бар әлеуметтік өмірдің бірыңғай біртекті үлгісі қалпында теңестірілуі (Аристотель, И. Кант, А. Грамши); б) өзінің жеке еркіндікте үйлемсіздігімен қауіпті әрі өлшеусіз болатын шектелмеген мемлекеттің жоғарғы билігінен тұратын, мемлекеттің азаматтық қоғамға өктемдігі (Дж. Локк, Т. Гоббс); в) мемлекет пен азаматтық қоғам (олардың түптегіндегі, институттық құрылымындағы, даму мақсаттарындағы айырмашылық) арасындағы генетикалық өзгешелік және қарама-қайшылық (Дж. С. Милль, Т. Пейс, Т. Пейн, А. Токвиль); г) патриархалдық отбасы мен мемлекет арасында орналасатын, мәні азаматтық қоғам баяндамасында еркіндіктің шынайы жағдайы емес тарихи құрылған өнегелі өмір (азаматтар саулығын және олардың құқығына қамқорлық жасауға бағытталған экономика, қоғамдық таптар, корпорациямен институттар) аясынан тұратын, азаматтық қоғам мемлекет институттары мен отбасы арасындағы аралық бөлім (Г. Гегель, И. Бентам, К. Маркс, Ф. Энгельс); д) азаматтық қоғам пайда болуының себептілігі – соңғысы мемлекет институты қоғамдық қатнастар тәртібі қызметін тиімді орныдай алмаған кезде, азаматтық мәміле мен дүниетанымдық плюрализмнің пісіп жетілген жерінде пайда болады (Ж. Сисмонди, Л. Фон Штейн).

К.п.н. В.А., доцент КазУМОиМЯ

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Грамуш А. Избр. соч.: В 3-х томах. М., 1957. Т. 3. С. 200.

Гражданское общество: истоки и современность СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2000.

Правовые основы взаимосвязи гражданского общества и государства. М., 1997.

Арато Э. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание и направления для дальнейших исследований // Полис. 1995. № 3.

Кулиев М.Р. Гражданское общество и право: опыт теоретического исследования. М., 1997.

Витюк В.В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция. М., 1995.

О различных вариантах теории контрактualизма Дж. Роулса и Н. Лумана М., 1997.

История политических и правовых учений. М., 1997.

Калашиников С.В. Конституционные основы формирования гражданского общества .М., 2001.

Арато Э. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание и направления для дальнейших исследований // Полис. 1995. № 3.

THE PURPOSE AND METHODS OF PUBLIC DIPLOMACY (IN THE EXAMPLE OF KAZAKH-TURKISH RELATIONS)

Venera Iztaeva*

Laura Abzhaparova**

ABSTRACT

In the conditions of "a new world order" public diplomacy to become one of the main actors of the international relations. Public diplomacy includes such elements as public organizations and associations, contacts at the level of adopt towns, social and political actions, the international nongovernmental organizations. Let's consider these elements of public diplomacy. According to the author public diplomacy is become one of the main actors of the international relations. According to authors public diplomacy includes such elements, as public organizations and associations, contacts at the level of twin-cities, political actions, the international non-governmental organizations. Public organizations and associations as the element public diplomacy has huge value in modern conditions. Important theoretical and practical value has identification of functions of public organizations and movements as it helps to understand their place in system of civil society and the constitutional state, and also to show forms, ways of manifestation of their activity.

Keywords: Republic of Kazakhstan, Turkey, Public Diplomacy, Political Negotiations, Actors of Public Diplomacy.

KAMU DİPLOMASİSİNİN AMACI VE YÖNTEMLERİ (KAZAK-TÜRK İLİŞKİLERİ ÖRNEĞİNDE)

ÖZ

"Yeni bir dünya düzeninin" şartlarında, uluslararası ilişkilerin ana aktörlerinden biri haline gelen kamusal diplomasi. Kamu diplomasisi, kamu kurum ve kuruluşları, kasabaları kabul etme seviyesindeki temaslar, sosyal ve politik eylemler, uluslararası sivil toplum örgütleri gibi unsurları içerir. Kamusal diplomasi bu unsurlarını düşünelim. Yazara göre, kamusal diplomasi uluslararası ilişkilerin ana aktörlerinden biri haline geldi. Yazarlara göre, kamusal diplomasi, kamu kurum ve kuruluşları, ikiz şehirler düzeyindeki temaslar, siyasal eylemler, uluslararası sivil toplum örgütleri gibi unsurları içeriyor. Kamu örgütleri ve dernekler, kamusal diplomasi unsuru olarak, modern koşullarda büyük değere sahiptir. Önemli teorik ve pratik değer, sivil toplum ve anayasal devlet sistemindeki yerini anlamaya yardımcı olan kamu örgütlerinin ve hareketlerin işlevlerinin tanımlanmasını ve ayrıca faaliyetlerinin biçim ve biçimlerini gösterme imkânı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan Cumhuriyeti, Türkiye, Kamu Diplomasisi, Siyasi Görüşmeler, Kamusal Diplomasisinin Aktörleri.

---

* Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Republic of Kazakhstan, 050022, Almaty, Muratbayev Street, 200

** Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Republic of Kazakhstan, 050022, Almaty, Muratbayev Street, 200

It is known that treat the main functions of public organization:

1. Public concerns of citizens. In the conditions of formation new party – political system. In the former Soviet Union this function of public organization played and plays a special role.

2. Function of social integration and mobilization. This function has the wide context which is beyond concrete public association. Public organizations and the movements draw public attention to burning issues, decisions put forward the options, try to obtain public support to the undertakings.

3. Socialization function. Attracting the members to the solution of socially significant problems, public organizations and the movements promote formation of their active living position, increase in political education and culture, involvement of citizens to management of the public and public affairs.

4. Representative function or function of representation and protection of interests of the members in relationship with other political institutes. Public organizations and the movements not only promote understanding and expression of specific interests and needs of the members, but also undertake the obligation of representation of these interests, bringing requirements of group to data of public authorities, political parties, ruling elite.

5. One more function of public organizations and movements is function of modeling of new social and political structures, search and test of nonconventional forms of social communications. Voluntary associations owing to public, amateur character act as the irreplaceable channel of national diplomacy, search and implementation of new self-administrative forms of social activity of the population.

The Kazakhstan-Turkish cooperation is characterized by the increased dynamics of development from the first days of establishment of diplomatic relations (on March 2, 1992). Top-level fruitful contacts, including within the summits of the Turkic-speaking states are not interrupted. The parties signed a package of important interstate agreements which laid the foundation for long-term cooperation.

For the last decade this country achieved considerable progress in carrying out market and democratic transformations, managed to strengthen the international authority. Theoretical base of the Turkish foreign policy, it is equal as economies and doctrines of a homeland security make the principles formulated by Kemal Ataturk: safety, effective use of resources of development and the central role in the region (Nazarbayev, 1997).

The both countries follow a peaceful policy worldwide. At the same time, the bases and methods of the approach of the two states to world and territorial issues coincide. For example, Turkey welcomed with enthusiasm the decision of Kazakhstan to abandon its nuclear weapons. Public diplomacy turned into the specific phenomenon and an important factor of modern world politics. It is possible to note that this phenomenon reflects objective processes of high-quality changes of the essence of relationship of subjects of the world community. In effect, development of public diplomacy as real phenomenon is caused, first of all, by the ripened need of a humanization of system of the

international relations, its transfer to more democratic and new moral bases, meaning an urgent need of prevention of thermonuclear and ecological accidents.

The organizations of public diplomacy having impact on formation of public opinion and on international policy, despite sometimes very essential distinctions in social and national composition, the political orientation, differing solved specific objectives, organizational structures and fight forms, in the majority quite consciously proceed from a community of destiny and interests of mankind (Law RK, *About Public Associations*).

Several Turkish and Kazakhstan companies work under joint projects of strategic partnership at business level, and not only at the level of the state. At the present moment, in the world, the diversification of energy sector takes place and the world financial crisis plays an important role in these processes. In these conditions, it is very important for above-mentioned Turkish companies to enter into cooperation with such country, as Kazakhstan, which is rich in mineral resources. It should be noticed that consecutive and effective development of the given projects depends on the level of bilateral cooperation and ties of Turkey with Kazakhstan. In 2001, during the session of the intergovernmental committee on bilateral economic cooperation, the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan, K.Tokayev, mentioned the greatest closeness of ties between Kazakhstan and Turkey among the countries of Central Asia and Transcaucasia and, in turn, the same opinion is held in Turkey (www.fpc.org.uk)

At the same time, public diplomacy not simply one of national forms of participation of the people in foreign policy processes, and result of difficult interaction, interference of the various political forces, which activity not always has only unambiguously positive contents.

Public diplomacy develops according to fundamental laws of dialectics because it can't exist in a separation from specific, its private forms, from a situation of promptly changing world, etc. Therefore studying of its phenomenon, it appears, is possible only at identification of sources, concrete historical forms and the corresponding experience of activity of various movements of public diplomacy. Thus, certainly, the integrated approach to its studying in line with process of basic changes and tendencies of development of the international relations is required (International legal documents).

First of all it must be kept in mind consequences of crash of system so-called "a real socialism", in particular, the end of the bipolar world order based on confrontational infrastructure of "cold war", its change by a new configuration of geopolitical forces on the basis of polycentrism. The new system of the international relations was entered, as we know, by the sovereign states formed after collapse of the USSR, Yugoslavia, and undressed Czechoslovakia to the Czech Republic and Slovakia. It not only changed the geopolitical world map, not only complicated world system of interstate communications, but also put forward problems of the most painless and adequate adaptation of the young states in the international community. For many of them national experience of public diplomacy became the starting moment in formation of own foreign policy proceeding from "national vision" world and the place in it. Kazakhstan became one of such states also. The people of Kazakhstan, besides official bodies as well through public organizations, that is mainly through public diplomacy, carries out communications with foreign countries. It is possible to tell that public diplomacy is one of the most important

means of an exit of the republic in the outside world. In a sense public diplomacy promoted understanding of fundamental problems of formation of independent foreign policy of sovereign Kazakhstan. Now the concept of public diplomacy even more often meets in performances of political and public figures, journalists and publicists, activists of social movements and the organizations (*The United Nations Charter*, 1999).

The tendency of growth of influence of separate forms of public diplomacy in the conditions of unprecedented increase of a role of the people in world affairs takes place. It can form a reliable basis further for studying of problems of the international relations as the process connecting actions of professional diplomacy to increasing participation of a people at large in historical creativity. In this plan it is represented very important to analyze sources, evolution and features of development of public diplomacy of Kazakhstan, to outline channels of its impact on world politics and the international relations especially as public diplomacy possesses huge social potential and it is shown in variety of organizational forms and methods.

Important value has a role and a place of international relations of public organizations and movements Kazakhstan in awareness of national interests and foreign policy priorities of the republic.

It is possible to claim rightfully that public diplomacy of the Kazakhstan public makes a huge contribution to formation of foreign policy of sovereign Kazakhstan. Public diplomacy, certainly, had considerable impact on development of ideas of new vision of the world, and, therefore, on folding in public consciousness of a place and a role of Kazakhstan in the modern world, on the main directions of modern independent foreign policy of the republic. In other words, studying of experience of participation of the public of Kazakhstan in public diplomacy allows to speak about already developed traditions, approaches which, at the corresponding reconsideration, can be used in carrying out foreign policy of the republic, in formation of the foreign policy concept of the Republic of Kazakhstan in the conditions of independence. Thus, the saved up experience of activity of various actors of public diplomacy of Kazakhstan has huge practical value (Kolosov, Krivchikova, 1999; 768)

Public diplomacy in no small measure promotes a formulation and a specification of basic provisions of the foreign policy concept of independent Kazakhstan, allows to outline priority at this stage the national and state interests of the republic, to raise a question of need of development of public consensus in that, as for national vision of the world, a place and a republic role in the world community, to isolate the most important directions of foreign policy of the country which realization is urged to provide free and democratic development of the people.

Won't be exaggeration to tell that the field of activity of public diplomacy constantly extends, and its value more and more increases in world politics. Certainly, there is no need to absolute a role of public diplomacy in the international communication. But already now the obvious tendency of growth of its specific weight in the organization and development of external relations of any state is looked through. It is especially important to consider this circumstance concerning the young states which Kazakhstan where public diplomacy created important and necessary prerequisites for formation of independent foreign policy treats. It is thought, public diplomacy made the contribution to formation of such geopolitical model of the modern world which as a

whole favors to realization of problems of modernization of Kazakhstan, proceeding from its national and state interests. Certainly, told at all doesn't belittle a role and value of official diplomacy. Another thing is that the foreign policy has to become more purposeful and effective for what deep professionalizing of all international activity of the supreme government bodies is necessary (Abashidze, 2002; 160)

Value of public diplomacy that it promotes the statement in the country of democratic institutes, to creation of effective market economy that allows to provide all set of the rights and freedoms of citizens of the republic, to make their life rich financially and spiritually. Now there are all necessary prerequisites of break of the Republic of Kazakhstan in the category of 50 most competitive countries of the world, and in the long term – in number of the most advanced states.

To them advantageous geopolitical position, and favorable climatic conditions, and quite good "the sympathy capital", and as a whole goodwill of the world community and the main political forces of the republic belong to democratic reforms which are carried out under the leadership of the first president of Kazakhstan N. A. Nazarbayev also political stability in the republic. There is a confidence that using the present possibilities the Republic of Kazakhstan is capable to take already in the near future a worthy place among the world countries, with the identity confirming unity of developing multipolar system of the international relations (Baranov, 2004; 395)

Public diplomacy as a phenomenon of public life arose not yesterday and not today. The international movement on the line of the public diplomacy, begun even during existence of the USSR, successfully proceeds and now in absolutely other conditions, putting before itself realization of other tasks. However, after disorder of the Soviet system it seemed too much that all this isn't necessary, however life showed the return. Against spiritual and economic revival of Kazakhstan is more increasing demanded there is a potential of establishment of close partner and friendly relations, first of all with non-governmental organizations, and also with political, creative and youth elite from other countries. Today interest is obviously visible from foreign countries to development of cooperation with Kazakhstan on the widest range of the directions that testifies to increase of a role and authority of our country on the world scene. The most perspective in public diplomacy the following directions seem are a development and strengthening of ties with the public of foreign countries through public diplomacy, carrying out explanatory and information work, strengthening of communication with compatriots and graduates of the Soviet and Russian higher education institutions, assistance to Russian distribution abroad and expansion of communications of the twin town. I.e. the policy was and will be effective provided that at its practical embodiment in life there will be participation not only government institution, but also the public, businessmen, the creative intellectuals and the youth organizations. On the contrary, restriction of this national support suffers serious damage to vital interests of our country (Baranovsky, 2000; 259).

Today increase of a contribution of institutes of civil society in formation of world processes and intercivilization interaction on the basis of cumulative experience and wisdom of the people and on the principles of spiritual and moral culture of the world comprehended through a prism of the relations of the person and the power, society, environment and other global problems of safety, components in the set a question of

further existence of mankind becomes an extremely important task. In the conditions of new, unprecedented earlier calls and threats the active civic stand of public forces on key questions and present contradictions has special value. Development of science and technologies opens new prospects and at the same time threatens bases of human life. The global economy creates material values in volumes of which recently it was impossible even to dream, and the abyss dangerously goes deep into too time between propertied and poor, rich and poor people and the whole people. Growing interdependence at global level puts forward the problems that decision lies outside national borders and can't be reached by the traditional ways leaning on possibilities of the certain states (Zonova, 2005; 494).

Problems of fight against hunger and shortage of drinking water, with degradation of habitat of the person, with threat of distribution and use of the nuclear weapon, with the terrorism which is knowing no limit, the religious and ethnic conflicts, confrontations of national and block expansion, calls of genetic engineering and technological invasions into human life – here it is far not the complete list of problems which have to be constant in public attention center. Now more than ever it is necessary to unite wisdom and experience of various civilizations in the solution of problems of further development of humanity to a new paradigm of understanding of each other and a joint management of the world. The main place is taken here by a question of historical prospect for which formation it is necessary to deliver together a barrier to mutual prejudices, to attempts to resolve global issues of the states and the people from one center of force and to open the road to dialogue between cultures and civilizations for identification and creation of the general values. By forces of the public effective support has to be given to efforts of the United Nations and its establishments on strengthening of the world and realization Is more whole than Development of the Millennium (Zonova, 2003; 336).

Culture and public diplomacy. The concept of public diplomacy contains in itself international relations and contacts by means of realization cultural, scientific, educational, programs (exchanges of delegations, art exhibitions, musical festivals, holidays of arts, etc.) – all diverse activities for interaction with civil society and audiences of foreign countries. Public diplomacy is when people of the different countries not under the pressure but under the will of circumstances at first get acquainted, and then start being on friendly terms.

It, eventually, goes on advantage to development of mutually advantageous public and business connections between the people and the countries. Today our country is faced by a task adequately to enter in a context of world history, without refusing own cultural and spiritual heritage, there is a task in a broad sense translation of own values in the outside world for mutual understanding and interaction. The culture and foreign policy are very closely bound. This situation is shown and that many cultural figures use the talents in diplomacy, and diplomats – in culture. So, the writer with a world name Chingiz Aitmatov was the ambassador of Kyrgyzstan in many countries (recently – in France and some other countries in combination). The ambassador of Kazakhstan at UNESCO is the poet Olzhas Suleymenov known around the world. The plenipotentiary ambassador of Azerbaijan in Russia is the known singer Polad Byulbyul Oglu (Kashlev, 2004; 472).

The modern world gives new opportunities for growth of scales and expansion of a field of activity of public diplomacy. In a century of informatization the new extensive space for activization of public relations, public diplomacy is opened on Internet open spaces.

The indisputable advantage of public diplomacy is when people of the different countries not on a pointer from above, and happy-go-lucky or circumstances at first get acquainted, and then start being on friendly terms. It, eventually, goes on advantage to development of mutually advantageous public and business connections between the people and the countries. Certainly, public organizations can have essential impact on the government as concerning external, and domestic policy. And their position, of course, has to be adequately presented in mass media. In modern conditions it would be perfectly. When we speak about interrelation of art and public diplomacy, the most important idea is an exchange of cultures, an exchange of customs, traditions of the people, spiritual and moral traditions, traditions in various areas of art (Konovalova, 2002; 252).

Public diplomacy works even better, than diligence of the utterly ambassadors. Participants of change from the different countries last to each other as magnets, and firsthand learn who as lives at home. The whole world was convinced more than once that public diplomacy is often much more effective in permission of difficult political affairs, than official settlement. While professional politicians speak, simple people gather and work. Also they are helped with it by art, in particular music. It forces to long and have fun, cry and to laugh, enjoy life and enjoy it daily. Music unites people from the different countries, after all to it is unimportant what person of a nationality, a sex, age or religion listens to it. It is out of the states and policy (Lebedeva, 2005; 365).

Public diplomacy is such form of communication by means of which the people show the feelings much more widely and more deeply, than the regulated state diplomacy allows. Public diplomacy speaks without any barriers, sincerely. Namely sincerity most of all fastens the people. Public diplomacy plays huge role in the international cooperation. In 20 years of independent development of the Republic of Kazakhstan in life of our country there were extremely important changes. They concerned, first of all, our understanding and perception of human values, relationship in society and participations in it each certain person. Country life, strategy of its development can't and shouldn't be under construction only on value judgment of several, let and exclusively gifted, statesmen and officials. Only such understanding when all branches of the power will participate in its realization can become the key to success in this grandiose process, the most modern achievements of science will be involved, the vast experience of a historical, economic, spiritual and cultural heritage of human community, people of the world and our country will be considered (Melvil, 2005; 229).

These changes didn't avoid also the international relations which stopped being a prerogative, the privilege, exclusive competence of only special governmental bodies which are carrying out on behalf of the state and the people of the country the international cooperation, diplomatic relations. Many states, the international organizations and structures with deep understanding perceive command of time and not only share exclusive "possession" of the state diplomacy, but quite often actively promote growth and development of national (public), public diplomacy, involving in it a wide circle, the business world, public non-governmental organizations. In a number of foreign

countries of the world are created and thousands organizations of the public diplomacy which is carried out on a voluntary basis and, probably, therefore sometimes by called public diplomacy work. It is important to note that many of them get material support of the states on the activity. It is known that a close attention to this activity pay in the UN, in EU, in NATO. In Kazakhstan considerable experience of the public organizations which operating on a field of public diplomacy and have proved as powerful, influential and authoritative international structures, the recognition which has got to and respect and in our country, and in many foreign countries is saved up (Plotnikova, 2004; 262).

Today the foreign policy of Kazakhstan is directed on establishment of the fair and democratic world order based on the collective beginnings in the solution of the international problems, supremacy of international law, equal and partnership between the states at preservation of cultural diversity in the world. The report on channels of public diplomacy to the general foreign public, especially young generation, spiritual culture of the people occupying our cornerstone at the heart of which the principles of humanity and tolerance always were, undoubtedly, will serve achievement of these purposes. Rapid spasmodic growth of number of non-governmental national and international public organizations, and also all-time their high involvement into any discussions on topical issues of domestic and foreign policy of the states and within the world community became a sign indicator of the XXI centuries of global changes occurring at the end the XX beginning in world society. Only within the 90th years of the last century there was a 40-fold increase in number of non-governmental organizations (NGO), and this tendency remains and in a century current. NGO community take more and more strong positions in system of national and international interactions, their role as actors in all spheres of activity steadily raises, their influence on adoption of strategic decisions by the certain states and interstate educations amplifies, their value as leading subjects of public diplomacy grows (Popov, 2003; 576).

CONCLUSION

Today national and public diplomacy has to not only assist in the international humanitarian cooperation to strengthening of sympathies for our country in principle, but also promote realization of concrete state interests, it is ensuring regional security, strengthening of the Euroasian integration, and on a global scale development without the nuclear world.

For public diplomacy today there are neither Iron Curtains, nor deficiency of channels of communications. It is fed by the supreme values peculiar to the person: desire to live in the world, safety, the kind neighborhood with other people, aspiration to justice and self-improvement. It introduces a moral basis in the international relations, designates a vector of desirable development of the world, removes barriers in dialogue of civilizations, is the effective mechanism in attraction of world public attention to new calls and threats to mankind, the solution of global problems.

Today humanitarian cooperation is an important component in development of cultural dialogue. This cooperation has to become a priority in the relations between the countries and the people. Today the social base of public diplomacy due to involvement of representatives in it practically all segments of the population, people and the organizations of the most different views, belief, religious beliefs and ideological installations extended.

BIBLIOGRAPHY

- Abashidze A.Kh (2002). Non-Governmental Organizations: International Legal Aspects: Manual. M.: RUDN.
- Baranov N. A (2004). Political Relations and Political Process in Modern Russia. SPb: BGTU.
- Baranovsky V. G (2000). The International Organizations As the Mechanism Of Regulation of the International Relations// Modern International Relations / Acc. editorship of A.V. Torkunov. M.
- International Legal Documents.
- Kashlev Yu (2004). Many-Sided Diplomacy: Confession of the Ambassador. M.: News.
- Konovalova JI.H. Yakimets V. N (2002). Civil Society and Non-Governmental Non-Profit Organizations. M.
- Law RK "About Public Associations".
- Lebedeva M. M (2005). Political System of the World and New Participants of the International Relations//Modern International Relations and World Politics / Acc. edition A. V. Torkunov. M.: Education.
- Melvil A.Y. U (2005). Formation of the Transnational Political Environment and Democratization "Wave". // The Modern International Relations and World Politics / Acc. editorship of A. V. Torkunov.M.: Education.
- Nazarbayev N. A (1997). Five Years of Independence. Almaty.
- Operating international law in 2 volumes (1999). Y. M. Kolosov, E.S. Krivchikova. T. M.
- Plotnikova O.V (2004). Theory, System and Practice Of International Relations Of Regions. Novosibirsk
- Popov V. I (2003). Modern diplomacy: Theory and Practice. Diplomacy Science and Art: Course of Lectures. M.: International Relations.
- The United Nations charter of June 26, 1945 (1999). M.
- www.fpc.org.uk
- Zonova T.V (2003). Modern Model of Diplomacy: Sources of Formation and Development Prospect. M.: Rosspen.
- Zonova T.V (2005). Updating and Optimization of the International Activity//Modern International Relations and World Politics / Acc. edition A.V. Torkunov. M.: Education.

ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN ÇEVRE BİLGİ VE TUTUMLARININ FARKLI OKUL TÜRLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Elif SÖNMEZ*

Zekeriya YERLİKAYA**

ÖZ

Çevre sorunları her geçen gün belirgin bir şekilde gün yüzüne çıkarken birçok farklı görüş sorunların temelinde eğitim ve özelinde çevre eğitimini ön plana çıkarmaktadır. Bu nedenle sorunun temeline ilişkin araştırmaların belirli periyotlarla yenilenmesi icap etmektedir. Bu bağlamda, bu çalışmada farklı okul türlerinde okuyan 8. Sınıf öğrencilerinin Çevre bilgi ve çevre tutumlarının karşılaştırılması amaçlanmıştır. Tarama deseninde yapılan çalışma Kastamonu il sınırları içerisinde bulunan biri özel okul (19 öğrenci), biri imam hatip ortaokulu(32 öğrenci) olmak üzere toplam on bir ortaokulda isteğe bağlı olarak toplam 604 8. Sınıf öğrencisi üzerinde yürütülmüştür. Çalışmada ilköğretim öğrencileri için hazırlanmış Çevre Bilgi Testi (ÇBT) ve Çevre Tutum Ölçeği (ÇTÖ) kullanılmıştır. Verilerin sınıflandırılmasında frekanslar ve guruplar arasındaki farkın belirlenmesinde Anova testi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, Çevresel bilgi düzeyi açısından özel okul, imam hatip okulu ve klasik ortaokul öğrencileri arasında önemli düzeyde farklılık izlenmiştir. Çevresel tutum açısından ise özel okul ile imam Hatip öğrencileri arasında fark bulunurken klasik ortaokul öğrencileri arasında fark izlenmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Çevre Bilgisi, Çevresel Tutum, Okul Tipi.

A STUDY OF ENVIRONMENTAL KNOWLEDGE AND ATTITUDES OF SECONDARY STUDENTS IN TERMS OF DIFFERENT KINDS OF SCHOOLS

ABSTRACT

As environmental problems prominently appear day by day, the root of the problem features different perspectives and specifically environmental education. Therefore, the researches concerning the roots of the problem must be renewed. In this regard, the purpose of the present study is to compare environmental knowledge and environmental attitudes of students who study at 8th grade in different kinds of schools. In the study which is in scanning method, was carried out with 604 8th grade students who enroll in eleven different secondary schools including one private school(19 students) and one religious vocational school(32 students) in the city of Kastamonu. In the study, “Environmental Knowledge Test “and “Environmental Attitude Scale “, which were prepared for primary education school students, were used. To classify the data frequencies and to compare the differences between the groups except the averages Anova test was used. As a result of the study, it has been observed that there are significant differences in private school, religious vocational school and classic secondary school students in terms of environmental knowledge. In terms of environmental attitudes, while there are differences in private secondary school and religious vocational school students, there are no differences in classic secondary school students.

Keywords: Environmental Knowledge, Environmental Attitude, School Type.

* Kastamonu Üniversitesi, Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi Anabilim Dalı, esonmez@kastamonu.edu.tr

** Öğretim Üyesi. Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, , İlköğretim Bölümü, zyerlikaya@kastamonu.edu.tr

1. GİRİŞ

Hızla artan dünya nüfusu büyük çevre sorunlarını da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda bütün canlıların direkt etkileşim içerisinde olduğu çevre olgusuna olumsuz en büyük katkıyı insanlar sağlamaktadır. Doğal kaynakların bilinçsiz kullanımı, kentleşme, sanayileşme ve özellikle sosyolojik temelli kirlenme unsurları her geçen gün problemin büyümesine sebep olmaktadır. Çevresel sorunlarının büyümesine sebep olan sosyolojik sebebin temelini insanın doğaya karşı olan davranış ve tutumu oluşturmaktadır. Buradan hareketle bireylerin çevreye karşı olumlu tutum geliştirebilmeleri ancak eğitimle mümkün olabilecektir.

Çevresel sorunların yok edilmesi veya asgari düzeye indirilmesi çevre hususunda bilince ve iradeye sahip, çevre konusundan yaşanabilecek tehlikelere karşı durma iradesine ve isteğine sahip bireylerin yetiştirilmesi ile mümkün olacaktır. Bunun yolu ise, bireylerin yaşadıkları çevresel problemler hakkında yeterli düzeyde bilgi sahibi olmaları, sorunların çözümü adına öneriler geliştirilebilmeleri ve bu önerileri uygulayabilecek irade ve motivasyona sahip olmalarıdır. Çevre sorunlarının ortadan kaldırılması sadece davranış ve tutum değişikliği ile mümkündür (Sinha ve diğerleri, 1985: 8). Çevresel tutum bakımından sorunlu ve bozuk davranışlarda bulunan bir birey çevre sorunlarına karşı ilgisiz olacağı gibi çevresel problemler oluşturmaya da devam edecektir (Uzun ve Sağlam, 2006).

Çevre eğitimi; bütün yönleri ile ele alınması gereken, diğer disiplinlerle etkileşimini göz ardı etmeden ve problemlerin çözüm metodolojisinin öğretimini esas alan bir yaklaşımdır. Çevre ile ilk etkileşim erken yaşta başladığı için çevre eğitimine ilköğretimde başlanması bireylerin ilerleyen yaşlardaki tutumunu olumlu yönde geliştirmesi açısından önemlidir. (UNESCO-UNEP, 2010).

Türkiye’de halen uygulanması devam etmekte olan ilköğretim programlarında çevre ile alakalı konular, münferit olarak değil, fen ve teknoloji, sosyal bilgiler, hayat bilgisi gibi bazı dersler içerisinde ele alınmaktadır. Bu nedenle çevre ile ilgili konulara dikkat çekilmesi ve etkili bir öğretimin gerçekleştirilmesi çevre eğitimi açısından önem arz etmektedir. Fakat ekseriyetle, çevre eğitimi konusunda istekli bir öğretmen olmadığında çevre ile alakalı konular; programın sıkışıklığı, multidisipliner çalışmanın güçlüğü, kaynak ve zaman sıkıntısı, öğrencilerle okul dışı ya da sınıf dışı ortamlarda çalışmanın zorlukları gibi bazı temel problemler aşıl原因arak çevre eğitimine gereken önem verilemeyebilmektedir (Palmer, 1998; Barrett, 2007; Akınoğlu ve Sarı 2009). Yayımlanan ilköğretim programları incelendiğinde yukarıda bahsedilen güçlükleri giderebilecek konu içeriği ve etkinlikleri içeren kapsamlı bir çevre dersinin bulunmadığı görülmektedir(Aktepe ve Girgin 2009).

Bu doğrultuda bu araştırmada, Kastamonu ili merkezindeki farklı tip ortaokullarda öğrenim görmekte olan 8. Sınıf öğrencilerinin çevresel bilgi düzeyleri ve tutumlarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda öğrencilerin çevresel bilgi düzeyleri ile çevresel tutumlarına okul türlerinin etkisinin olup olmadığı belirlenmesi amaç edinilmiş ve çalışma özel ortaokul, imam hatip ortaokulu ve klasik tip ortaokul olma üzere üç farklı okul tipi ele alınmıştır. Çevresel bilgi düzeyi ve çevresel tutumun okul tipleri açısından değişiklik gösterip göstermediği irdelenmiştir.

2. YÖNTEM

Tarama deseninde yapılan çalışma 2016-2017 eğitim öğretim yılında Kastamonu İl merkezinde faaliyet gösteren 11 ortaokulda 8. sınıf öğrencilerine yönelik yürütülmüştür. Çalışma kapsamında özel okulda öğrenim gören 19, imamhatip ortaokulunda öğrenim gören 32 ve klasik devlet ortaokulunda öğrenim gören 503 8. sınıf öğrencisi olmak üzere toplam 604 öğrenci ele alınmıştır.

Çalışmada Atasoy, (2005) tarafından ilköğretim öğrencileri için hazırlanmış ve 33 çoktan seçmeli sorudan oluşan Çevre Bilgi Testi kullanılmıştır. Öğrencilerin çevresel bilgi testlerine verdikleri her bir doğru cevap 1 puan olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda bütün sorulara doğru cevap veren bir öğrencinin alacağı puan 33 olacaktır.

Ayrıca farklı tipteki ortaokul öğrencilerinin çevreye yönelik tutumlarını ölçebilmek için kullanılan Çevre Tutum ölçeği de Atasoy (2005) tarafından geliştirilmiş 25 sorudan oluşan 5'li likert tip ölçektir. Kesinlikle katılmıyorum-kesinlikle katılıyorum değerlendirmesine doğru seçenekler içeren ölçeğin cronbach alpha değeri 0,80 olarak hesaplanmıştır. Kullanılan ölçek ve test içeriğinde çevre sorunları ve çevre kirliliği, hayvanlar ve bitkilere, enerji kaynakları ve geri dönüşüm, insan-çevre ilişkileri ve doğal afetler, atmosfer-hidrosfer-litosfer, ekosistem, biyom ve besin zinciri, enerji ile tüketim ve tutumluluk konularını kapsayan sorular bulunmaktadır. Verilerin değerlendirilmesinde SPSS paket program kullanılmıştır.

3. BULGULAR

Çalışmadan elde edilen bulgular değerlendirildiğinde bilgi düzeyine ilişkin genel ortalama 17,88 olarak hesaplanmıştır. Bununla birlikte öğrencilerin çevresel tutumlarına ilişkin ortalama puan 93,91 olarak tespit edilmiştir. Tutuma ilişkin en düşük puan 29 olurken, en yüksek alan öğrenci tam puan olan 125 puan almıştır.

Tablo 1. Öğrencilerin Okul Türlerine Göre Çevre Bilgi Düzeylerinden Elde Ettikleri Puanlara İlişkin Anova Analizi Sonuçları

Bilgi	N	Ort.±SS	F	P
Ortaokul	553	18,03±5,25 ^b	11,387	,000*
İmamhatip Ortaokulu	32	14,06±5,26 ^c		
Özel ortaokul	19	20,68±5,33 ^a		

*p<0,01 a,b,c: aynı sütundaki ortalamalar birbirinden farklıdır.

Tablo 1 incelendiğinde bilgi düzeyinin okullar bağlamında elde edilen değerlendirme sonuçlarına göre en düşük ortalama 20,68 ile özel ortaokul öğrencilerinden ölçülürken en yüksek bilgi düzeyi ise 14,06 ile imam hatip ortaokulu öğrencilerinde tespit edilmiştir. Her üç okul tipinden elde edilen ortalamalar arasındaki farklılık istatistiki bakımdan da anlamlı bulunmuştur. Elde edilen ortalamalar genel ortalama ile kıyas

edildiğinde özel okul genel ortalamasının üzerinde iken, imamhatip ortaokulu oldukça altında ve klasik okul ise ortalama seviyesinde olduğu belirlenmiştir.

Tablo 2. Öğrencilerin Okul Türlerine Göre Çevre Tutum Ölçeğinden Elde Ettikleri Puanlara İlişkin t Testi Sonuçları

Tutum	N	Ortalama±Standart Sapma	F	P
Ortaokul	553	94,02±20,06 ^{ab}		
İmamhatip Ortaokulu	32	86,03±20,24 ^b	3,252	,039*
Özel ortaokul	19	100,74±15,45 ^a		

*p<0,05 a,b,c: aynı sütundaki ortalamalar birbirinden farklıdır.

Tablo 2'ye göre çevresel tutum bakımından okul türleri arasındaki farklılık bilgi düzeyine benzerlik göstermiştir. En iyi ortalamayı 100,74 ile özel okul verirken klasik tip ortaokul 94,02 ile takip etmiş ve imamhatip ortaokulu 86,03 ortalama ile genel ortalamasının altında kalmıştır. Diğer taraftan öğrencilerin çevresel tutumlarına ilişkin ortalama puan 93,91 olarak belirlenmiştir. Tutum ortalamaları oransal anlamda bilgiye göre daha iyi seviyede olduğu belirlenmiştir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Ortaokul 8. sınıf öğrencilerinin Çevre Bilgi Testi ortalamalarının 17,88 olduğu dikkate alındığında, çevre bilgi düzeyinin orta düzeyde olduğu görülmektedir. En yüksek ortalama 20,68 ile özel ortaokul öğrencilerinden ölçülürken en düşük bilgi düzeyi ise 14,06 ile imam hatip ortaokulu öğrencilerinde tespit edilmiştir.

Elde edilen verilerden yola çıkarak, ortaokul 8. sınıf öğrencilerinin çevre bilgi testinin sorularının yarısını cevaplayamaması fen bilimleri ders programı içeriklerindeki yetersizlikler, eğitim-öğretim ortamı, öğretmen kalitesi, diğer derslerin çevre eğitimine yeterince değinmiyor olması gibi nedenler, çevre bilgisinin düşüklüğün başlıca sebepleri olarak gösterilebilir.

Ortaokul 8. sınıf Fen Bilimleri dersi öğretim programı incelendiğinde, çevre ile ilgili Madde Döngüsü ve Sürdürülebilir Kalkınma ünitelerinde toplam 5 kazanım için 7 ders saati ayrıldığı görülmektedir (MEB, 2013). İmamhatip ortaokulunun diğer okullara göre çevre bilgi düzeylerinin düşük olması haftalık ders programının yoğunluğundan kaynaklandığı söylenebilir. İmamhatip ortaokulunda Fen Bilimleri öğretim programı aynı olmakla birlikte zorunlu ve seçmeli ders saatlerinde farklılık gözükmemektedir. 8. sınıf için zorunlu ders saati 36 saat iken, diğer okullarda 29 saattir. Seçmeli dersler ise, imam hatipte 4 saat iken diğer okullarda 8 saattir.

Diğer taraftan bu okul tiplerinin hepsinde teoriye yönelik bir tarz izlenmesi, hususi bir çevre eğitim programı bulunmaması (Şimşekli, 2004; Alım, 2006; Erdoğan ve Özsoy, 2007; Atasoy ve Ertürk, 2008; Sadık ve Çakan, 2010; Köse, Gencer, Gezer, Erol ve Bilen, 2011; Artun, 2013), okullarda öğrencilerin çevre bilincine sahip olmasına katkı

sağlayacak etkinlik sayısının düşük olması (Şimşekli, 2001; Özsevgeç ve Artun, 2012a; Artun ve Özsevgeç, 2015) sorunların temelini oluşturmaktadır.

Öğrencilerinin çevresel tutumlarına ilişkin ortalama puan 93,91 olarak belirlenmiş ve ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin çevre tutumlarının iyi düzeyde olduğu söylenebilir. 8. sınıf öğrencilerinin çevresel tutumlarının okul türleri açısından bilgi düzeyine benzer şekilde farklılık göstermiştir. Yani en yüksek tutum özel okulda görülürken en düşük tutum imam hatip ortaokulunda görülmektedir. Bu çalışmada, öğrencilerin demografik özellikleri incelenmemesine rağmen özel okulda öğrenim gören öğrencilerin sosyo-ekonomik düzeyinin diğer okullardaki öğrencilere göre daha iyi olduğu varsayılabilir. Nitekim elde edilen veriler, çevre bilgi düzeyinin ve tutumun sosyo- ekonomik düzeye göre değerlendirildiği çalışmalarla kıyaslandığında; Sönmez ve Yerlikaya (2017) ve Taycı Ünal (2009)'un araştırma sonuçları ile uyum göstermektedir.

Çevre eğitimi birçok problemden arındırılmış, yaşanabilir ve sağlıklı bir çevre oluşturulmasında çok büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, ülkemizde temel ve zorunlu eğitim olan ilköğretimde uygulanabilir ve başarılı bir çevre eğitimi gerçekleştirilmelidir. Bu düzeyde uygulanacak eğitimle çevresel sorumluluk sahibi bireyler yetişebilmesi için öncelikle öğrencilerin çevresel bilgi, bilinç ve tutum düzeylerinin sağlıklı bir biçimde belirlenmesi ve bunlara yönelik geliştirici faaliyetler yürütülmesi gerekmektedir. Kişilerin çevresel tutumları ne kadar müspet olursa çevresel sorunlarında o derece azalacağı muhakkaktır. Bu nedenle ilköğretim seviyesinde öğrencilerin çevreye yönelik tutumlarını olumlu yönde etkileyecek ve değiştirecek eğitim uygulamalarına yer verilmelidir.

TEŞEKKÜR

Bu çalışma Uluslararası Taşköprü Pompeiopolis Bilim Kültür Sanat Araştırmaları Sempozyumu'unda sözlü bildiri olarak sunulmuş ve özet olarak özet kitabında yer almıştır. Çalışmanın yürütülmesinde ilgi ve alakalarından dolayı Kastamonu İl Milli Eğitim Müdürlüğü yetkililerine ve çalışmanın yürütüldüğü ortaokul idare ve öğretmenlerine teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

- Akinođlu, O., & Sarı, A. (2009). İlköğretim programlarında çevre eğitimi. M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi. Sayı: 30, Sayfa: 5-29.
- Aktepe, S., & Girgin, S. (2009). Comparison of eco-schools and other primary schools in terms of environmental education. *Elementary Education Online*, 8(2), 401-414.
- Alım, M. (2006). Avrupa birliği üyelik sürecinde Türkiye’de çevre ve ilköğretimde çevre eğitimi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 14(2), 599–616.
- Artun, H. (2013). Yedinci sınıf öğrencilerinin çevre eğitimine yönelik tasarlanan modüler öğretim programının etkililiğinin araştırılması. Doktora Tezi, KTÜ, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- Artun, H., & Özsevgeç, T. (2015). Çevre Eğitimi Modüler Öğretim Programının Akademik Başarı Üzerindeki Etkisi. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 13.
- Atasoy, E. (2005). *Çevre için eğitim: ilköretim öğrencilerinin çevresel tutum ve çevre bilgisi üzerine bir çalıma*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Barrett, M. J. (2007). Homework and fieldwork: investigations into the rhetoric–reality gap in environmental education research and pedagogy. *Environmental Education Research*, 13(2), 209-223.
- Erdoğan, M. ve Özsoy, A. M. (2007). Graduate students’ perspectives on the human-environment relationship. *Türk Fen Eğitimi Dergisi*, 4(2), 21–30.
- Köse, S., Gencer, A.S., Gezer, K., Erol, G. H. ve Bilen, K. (2011). Investigation of undergraduate students’ environmental attitudes. *International Electronic Journal of Environmental Education*, 1(2), 85–96.
- Milli Eğitim Bakanlığı (2013). İlköğretim kurumları (ilkokullar ve ortaokullar) fen bilimleri dersi (3, 4, 5, 6,7 ve 8. sınıflar) fenbilimleri öğretim programı. Ankara.
- Özsevgeç, T. ve Artun, H. (2012a). Çevre eğitimi dersi modüler programının geliştirilmesi ve değerlendirilmesi: Ekosistem Ünitesi örneği. X. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi, 27–30 Haziran, Niğde.
- Özsevgeç, T., & Artun, H. (2014). Fen ve Teknoloji Dersi Öğretmenlerinin â İnsan ve Çevre Ünitesine Yönelik Görüşleri. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27(1).
- Palmer, J. A. (1998). *Environmental education in the 21st century: theory, practice, progress and promise*. New York: Routledge.
- Sadık, F. ve Sarı, M. (2010). Student teachers’ attitudes towards environmental problems and their level of environmental knowledge. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(39), 129–141.
- Sinha, S., Jangira, N. K. & Das, S. (1985). *Environmental education: module for pre-service training of social science teachers and supervisors for secondary schools*. Paris UNESCO.

- Sönmez, E., & Yerlikaya, Z. (2017). Ortaokul Öğrencilerinin Çevresel Bilgi Düzeyleri ve Çevreye Yönelik Tutumları Üzerine Bir Alan Araştırması: Kastamonu İli Örneği. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 25(3), 1239.
- Şimşekli, Y. (2001). Bursa'da “uygulamalı çevre eğitimi” projesine seçilen okullarda yapılan etkinliklerin okul yöneticisi ve görevli öğretmenlerin katkısı yönünden değerlendirilmesi. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(1), 73–84.
- Şimşekli, Y. (2004). Çevre bilincinin geliştirilmesine yönelik çevre eğitimi etkinliklerine ilköğretim okullarının duyarlılığı. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(1), 83–92
- Taycı Ünal, F.(2009). İlköğretim öğrencilerinin çevresel tutum, bilgi, duyarlılık ve aktif katılım düzeylerinin belirlenmesi üzerine bir çalışma-Çorlu Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- UNEP. (2010). Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, [http://www.unep.org/Documents.Multilingual/default.asp?DocumentID=97&ArticleID=1503 &l=en](http://www.unep.org/Documents/Multilingual/default.asp?DocumentID=97&ArticleID=1503 &l=en), 10.05.2010.
- Uzun, N. ve Sağlam, N., (2006). Orta öğretim öğrencileri için çevresel tutum ölçeği geliştirme ve geçerliliği. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30, 240–250.